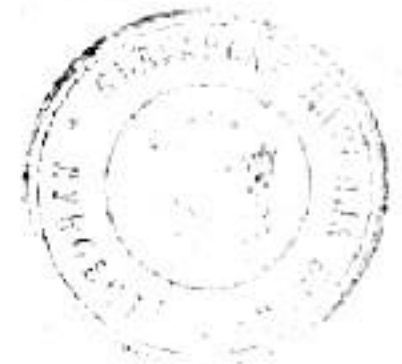

Д. АЗМАНОВЪ
Г. Щ. ПОЛКОВНИКЪ О. З.

УРОКЪТЪ ОТЪ ДОБРО ПОЛЕ

„Голѣмиятъ моментъ завари едно
малко поколѣние“.

УРОКЪТЪ
ОТЪ
ДОБРО ПОЛЕ

1985
ПЕЧАТНИЦА КНИПЕГРАФЪ „ГР. ИГНАТИЕВЪ“ 11
СОФИЯ

scan from von danitz
staff@ariergard.net

*На подпоручикъ Ст. Мазгаловъ
и на всички ония, които сложи-
ха юнашки глави на Добро Поле
за слава и гордостъ на Родина-
та, посвещавамъ тази книга.*

Авторътъ

ВЪВЕДЕНИЕ

Преди известно време, когато сподѣлихъ съ единъ мой добъръ приятель мисълта си да говоря публично за Добро-поле, той сви вежди и ми каза:

— Не можа ли да изберешъ друга тема? Българската военна история е пълна съ толкова свѣтли дати и имена, че е по-добре да мълчимъ, да забравимъ Добро-поле.

Азъ знаехъ, че това мнение се сподѣля и отъ голѣма частъ отъ българското просвѣтено общество. И именно това показва, че Доброполската трагедия е малко позната на обществото въ нейната истинска свѣтлина. Въ специалната военна — чужда и наша — литература е писано твърде много по този въпросъ; една парламентарна анкета и единъ държавенъ съдъ събраха много данни за действията на голѣма частъ отъ участниците въ събитията въ тия съдбоносни дни, но събранитѣ материали не сж систематизирани, изяснени и добили широка известностъ. Може би, поради изпитваната болка, ние не искаме да човъркаме една жестока рана, може би ние искаме да покриемъ веднажъ завинаги съ покривалото на забравата ония събития и лица, които станаха непосредствена причина за националното ни нещастие. Така или иначе, Добро-поле стана синонимъ на едно падение, и ние го спомняме само съ проклетие въ уста къмъ ония български войници и офицери, които презъ септемврийскитѣ дни на 1918 година се намѣриха на Доброполскитѣ висоти. Обикновено ние имъ лепваме етикета „предатели“ и ги отминаваме съ презрение.

При излагането по-нататъкъ на фактитѣ, азъ ще предоставя на читателитѣ сами да преценятъ, доколко е основателно това, станало вече банално, прозвище за защитниците на Добро-поле, но азъ не мога да се въздържа да не направя веднага една преценка на твърде лекомисленото обвинение върху цѣли български полкове, покрили себе си съ неувѣхваща слава

въ толкова много кръвопролитни боеве. Произнасяйки на лека ръка това обвинение, ние не си задаваме дори въпроса, дали е съвместимо съ честта на нацията, съ честта на армията ни, съ нейното славно минало един тъй позорно петно. Ние не сме и мислили, че дори ако, за голѣмъ нашъ срамъ, ние бѣхме разбити въ 1918 г. благодарение на предателството на българските войници, ние би следвало да затворимъ уста и да скриемъ за винаги отъ себе си, отъ чужденците и отъ по-младите единъ тъй позоренъ фактъ. Въместо това, ние крепимъ на всеуслышание за предателство, оправдаваме се съ него, като забравяме за онази печална слава, която оставяме въ наследство на идващите следъ насъ поколения. Така това позорно обвинение намѣри най-широко разпространение въ всички сѣди, поради остро чувствуваната необходимостъ да се даде нѣкакъвъ отдушникъ на народната и лична мъка. То стигна до тамъ, че въ казармите на войниците, очевидно съ „възпитателна“ целъ, бѣ окачена една срамна картина — какъ българските войници на Добро-поле сѣ навелн знамената си надъ окопите, презъ които минава свободно противника-победителъ.

Неиронвѣрено, немислено, прибързано това обвинение бѣ запечатано най-напредъ съ една срамна заповѣдь по действащата българска армия. Безъ всѣ какви конкретни доказателства, то бѣ повторено по-късно и предъ анкетната комисиия, и предъ държавния съдъ, а следъ това то вече изѣзна по цялата страна, а доскоро то бѣ лозунгъ и въ нашите партизански борби.

Предъ анкетната комисиия м-ръ Малиновъ казва, че Франше Д'Епре казалъ на Ляпчева въ Солунъ, че пробивътъ се дължалъ не само на съгласенското надмощие, но защото имало и предатели въ София... (к. н.)

Предъ държавния съдъ помощникъ главнокомандуваниятъ генералъ Тодоровъ казва: „Азъ мисля, че е имало предателство, но да го докажа не мога“ . . . и по-долу: „Станалото на Добро-поле е предателство“.

Началникътъ на Щаба на армията генералъ Бурмовъ не е категориченъ. Той казва: „Дали е имало предателство, е трудно да се опредѣли. Въ Щаба нѣмаше доказателства за това . . . Споредъ сведенията на Главната квартира, въ Солунъ и Швейцария е имало българи, които сѣ предателствували“.

Това обвинение бѣ добре дошло по-късно и за генералъ Лудендорфа, та и за други германски писатели (Цвелъ, Новакъ и др.), които се възползуваха отъ него, за да оправдаватъ своето поражение, и като едно облекчение на тяхната съвѣсть за отговорността имъ предъ насъ — тяхните бойни другари и съюзници.

Генералъ Лудендорфъ ни клевети съ тия думи: „Съгласенската пропаганда, поддържана, вѣроятно, съ значителните си парични сѣдства (подозира се американския консулъ Мърфи, б. н.), унищожи напълно вѣрбата на българската войска въ възможността за достигане на крайната победа. Безъ сериозна съпротива българите си отидоха по домовете“.

Само сръбските и гръцки автори пишатъ въ наша защита. Сръбскиятъ полковникъ Калафатовичъ, единъ отъ нашите достойни противници, пише: „Легендата за българско предателство е свършено невѣрна и съ умишълъ разпространявана отъ германците“. Въ сжация смисълъ пише и гръцкия авторъ капитанъ Фотиадесъ.

Где е истината, ще се види нагледно отъ по-нататъшното наше изложение.

Ако се касаеше само да събере всички материали по нашето поражение презъ 1918 г. и да представя предъ сѣда на обществената съвѣсть дѣлото по т. н. предателство на Добро-поле, и това би било достатъчно, да оправдае избора на моята тема.

Но азъ имахъ и други още мотиви за своето решение. Не напразно е казано, че войната е най-сериозното изпитание за народите, че войната е най-върховното напрежение на всички физически и духовни сили на нацията, че войната е една отъ формите на борбата за съществуване въ природата, една отъ проявите на националната мощъ, на нейния културенъ, организационенъ и мораленъ гений, и само тя дава отговоръ на вѣчния въпросъ: да бждемъ или да не бждемъ. Независимо отъ това, дали ние сме защитници на грубата и жестока военна борба или не, дали сме кротки миролюбци или поклонници на силата, призракътъ на войната периодически надвисва надъ главите на народите, и тѣ, щатъ не щатъ, сѣ принудени да изтеглятъ меча. И тогава „горко на победените“. Има

ли днес нѣкой повече отъ насъ да чувствува жестоката истина на тия думи? Може би мнозина отъ моитѣ читатели ще ме подозратъ, че съ тия думи азъ правя пропаганда на силата. Не, азъ не искамъ да мина въ числото на ония, „сѣячи на страхотни“ за които говори Хендерсънъ, но моето желание е да подчертая ония вѣчни истини, които народитѣ съ кѣса паметъ най-често и най-лесно забравятъ, приспивани отъ сладкитѣ звуци на пѣсенъта за тихо и мирно сѣществуване. За жалость, дали поради слаба държавна и историческа традиция или поради духовно предразположение, тѣзи миролюбиви и нѣжни пѣсни намиратъ най-често отзвукъ въ нашитѣ български души, та затова е необходимо по-често да се припомнятъ и жестокитѣ истини.

Днесъ или утре, безразлично кога, ние ще бъдемъ заставени да подложимъ на нова провѣрка нашитѣ сили, да подложимъ нацията на ново изпитание и, ако не искаме да бъдемъ окончателно заличени отъ историческата сцена, трѣбва да черпимъ поука, както отъ своитѣ успѣхи, тъй и отъ своитѣ грѣхове. Ние трѣбва да имаме доблестъта да подложимъ на оценка дѣлата си отъ вчерашния день и да познаемъ своитѣ добродетели и своитѣ недостатѣци. Народитѣ, както и отдѣлнитѣ личности, се каляватъ въ страданията, стига да потърсятъ поука отъ тѣхъ. Въ тои смисълъ Добро-поле трѣбва да стане изходенъ пунктъ за една нова епоха въ нашия животъ, защото нѣма по-скъпо платенъ урокъ отъ насъ, отколкото тоя на Добро-поле! И затова, не мълчание, не зариване главата въ пѣсѣка! Нашата съвѣсть не трѣбва да престава да бѣде измъчвана отъ въпроса: какъ, защо следъ толкова победни успѣхи ние стигнахме отъ Добро-поле до Ньойи?

ВОЕННОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА ВСИЧКИ ФРОНТОВЕ КЪМЪ МЕСЕЦЪ СЕПТЕМВРИЙ 1918 Г.

Когато се разглеждатъ боеветѣ презъ м. септември 1918 г. на Добро-поле, ние нѣма да имаме една точна представа за тѣхъ, ако не хвърлимъ погледъ и върху военното положение въ онзи моментъ на всички военни фронтове.

Къмъ края на свѣтовната война общото всеенно положение бѣ следното: Русия бѣ отдавна излѣзла отъ строя и, потънала въ междуособни борби, сключи т. н. Брестъ-Литовски миръ въ края на декември 1917 г. Ромъния сѣщо бѣ отдавна принудена да сложи оръжието. Турция, вследствие на разложението на руската армия, имаше успѣхи въ Кавказъ и водѣше мирни преговори съ Русия, но въ сѣщото време разбитата турска армия въ Сирия, въпрѣки усилията на германцитѣ да я спасятъ, постепенно отстъпваше подъ натиска на англичанитѣ отъ Египетъ, които бѣха заели вече Ерусалимъ и по-големата частъ отъ Сирия. На италианския фронтъ се бѣха окопали една срещу друга на р. Пиаве австрийската и италианската армии и повече отъ година този фронтъ бѣ непромѣненъ.

На западния фронтъ бѣха изправени единъ срещу другъ най-силнитѣ числено и технически противници и тукъ неминуемо щѣше да се реши изходътъ на цѣлата война. Единъ германски успѣхъ на този фронтъ щѣше да реши сѣдбата, както на италианския, така и на нашия фронтъ и обратно: съ каквито подвизи и слава да се покриеше нашата армия, ние щѣхме да изгубимъ войната и всички териториални придобивки, щомъ германската армия бѣдеше разбита. Но за всички обективни наблюдатели на военнитѣ събития, германцитѣ бѣха изгубили всѣкаква възможность да завъртятъ колелото въ тѣхна полза още следъ неуспѣха на тѣхната голѣма офанзива презъ пролѣтъта — мартъ, априлъ и май на 1918 г. Следъ тази офанзива, въ която тѣ поставиха на карта всички запаси на

своите материални и морални сили и не успяха да разбият съглашенците, войната бѣ вече безвъзвратно изгубена за тяхъ и насъ и спечелена отъ Съглашенците. Ако искаме да се изразимъ съ езика на ония, които окачествиха нашето поражение съ предателство, ние би следвало да кажемъ, че историята на предателството датира още отъ тоя германски неуспѣхъ на западния фронтъ. Оттогава събитията започнаха да се редятъ съ по-голяма бързина, свежата американска армия засялваше ежедневно фронта на съглашенците и пълната катастрофа за германци, а, следователно, и за насъ, бѣ само въпросъ на дни и месеци. Отъ германска страна борбата се водѣше вече не за победа, а за спасяване на онова, което можеше още да се спаси, за по-леки условия за миръ и за запазване на германската национална честъ.

А ние воювахме, очевидно, защото искахме да останемъ до край рицари, вѣрни на общата съюзническа кауза, съ смѣтната надежда, че така ние ще можемъ да се спасимъ отъ окончателенъ погромъ. Знаеха ли и схващаха ли нашите водители въ тия моменти истинското военно и политическо положение, съ огледъ на свещените български интереси? Намъ е позволено днесъ да се съмняваме, защото не можемъ да допуснемъ, че иначе тѣ не биха потърсили и друго решение за нашата участъ. Ние имаме днесъ всички данни да твърдимъ, че нашите отговорни водачи не познаваха истинското положение на Германия на западния фронтъ, че нашиятъ представител при този фронтъ, съзнателно или не, зле ориентираше нашето правителство, и то не можа да се реши да вземе едно смѣло решение. Дори следъ пълното отстъпване на германската армия, този нашъ воененъ представител заблуждава правителството, че германците разполагали съ още 80 дивизии, съ които ще предприематъ една нова атака*).

По много причини въпросътъ за съюзническата вѣрност бѣ изгубилъ вече всѣкакво значение за насъ,

*) „На 8 августъ настѣпва обратъ въ германската армия. Намъ не бѣ известно това официално. Генералъ Ганчевъ донесе, че Лудендорфъ не се съмнява въ крайния успѣхъ и пр.“
Генералъ Бурмовъ предъ анкетната комисия.

и надъ този чисто романтиченъ въпросъ стоеще въпросътъ за спасяването на държавата на всѣка цена и то, колкото е възможно по-бързо. Азъ бихъ оприличилъ нашето положение тогава съ положението на единъ потъващъ въ стихията на морето параходъ, когато всички странични съображения се подчиняватъ на едно единствено съображение: — да се спасява, каквото е възможно да се спаси.

Вѣрно е, че въпросътъ за вѣрността на договоритѣ не е безъ значение въ международните отношения. Това е въпросъ за моралния престижъ на нацията въ международното семейство. Ние разбираме и рицарските чувства, които сѣ вълнували българския главнокомандуващъ, когато той дори въ последния моментъ, отъ болницата въ Виена, съ телеграма гарсче българското правителство предателско, загдето е поискало примирие, но условията бѣха така коренно промѣнени отъ момента, когато бѣха поети договорните задължения, че въпросътъ за честъ и чувствата трѣбваше да отстъпятъ мѣсто на разума и дълга. Фридрихъ Великий, безспорно голѣмъ и честенъ войникъ и патриотъ, е казалъ въ единъ аналогиченъ случай: „Нека позора да бѣде мой, стига да спася Прусия“.

Нашите водители сѣ мислили, обаче, иначе. Единъ отъ видните министри на това време казва гредъ анкетната комисия: „Азъ не съмъ никога помислявалъ съ предателство да ползувамъ отечеството си“.

Българското правителство, омотано въ една мъгла отъ неведение за истинското положение, както на западния, така и на нашия собственъ фронтъ тънѣше въ колебания между чувствата на дългъ къмъ съюзниците, страхъ отъ нашата Главна квартира, страхъ отъ нѣкои войсковы части, отъ поведението на Царя*), хранѣше смѣтната надежда, че нѣкакво чудо отъ невиделица ще спаси и ще помогне на България. Безъ ясенъ погледъ и смѣлостъ, то не се реши поне на единъ самостоятеленъ опитъ, на единъ жестъ, за да спаси страната, докато имаше още, какво да се спасява. А между

*) „Въ августъ Държавниятъ глава и главнокомандуващиятъ бѣха по-силни отъ правителството“. (Малиновъ предъ анкетната комисия).

това времето бързо хвърчеше и вжжето все повече и повече се стѣгаше около шията на съюзниците ни и около нашата собствена шия.

Германското командване разбираше вече много добре положението си. На 15 юний 1918 г. то направи единъ последенъ опитъ, една последна конвулсия да бие противниците си при Реймсъ, но само следъ два дни — на 17 юний то се убеди, че опитътъ му е безплоденъ и заповѣда да се спре настѣплението. (Вж. схема № 1).

Французитѣ, обаче, не се задоволиха само съ отбиване на германската атака, а сами преминаха въ настѣпление къмъ Мондидие и Соасонъ. Предшествувани отъ голѣмо количество танкове, тѣ изненадахъ германцитѣ и последнитѣ започнаха да отстъпватъ. Резултатътъ отъ този бой бѣше вече плачевенъ за германцитѣ. Тѣ изгубиха 800 оръдия и 16.000 пленници, изгубиха и всички свои успѣхи, постигнати при майската офанзива, но най-важното, изгубиха и вѣра въ силитѣ си**). Тилътъ на армията бѣше вече пълненъ съ дезертьори, въ войската започнаха бунтове, и Главната квартира предупреждава правителството за опасното положение на фронта. Следъ този бой вѣзнитѣ ясно и видимо натежаватъ вече въ полза на Съглашението, съюзниците спечелиха вѣра въ успѣха си, французкиятъ ентузиазъмъ се възпламени. Отъ западния фронтъ, този повишенъ духъ и вѣра въ успѣха се пренесе веднага и върху духа на нашитѣ противници на македонския фронтъ.

Маршалъ Фошъ се възползува отъ това състояние на фронта и подготви общо настѣпление на съглашенскитѣ армии. На 8 августъ, т. е. близо 40 дни преди нашето поражение, съглашенскитѣ армии преминаха въ общо настѣпление и следъ редица боеве Германското главно командване се призна победено, и оттегли армията на укрепената позиция „Хинденбургъ“. Но и на тази позиция германската армия не

***) Като прочита бюлетина за това германско поражение Българскиятъ главнокомандуващъ казва: „Тѣ не могатъ вече никога да спечелятъ надмощие . . .“ Но той си остана до край вѣренъ на рицарската съюзническа дума, защото мислѣше, че войната ще доведе до пълно изтощение дветѣ страни и единъ почтенъ за дветѣ страни миръ.

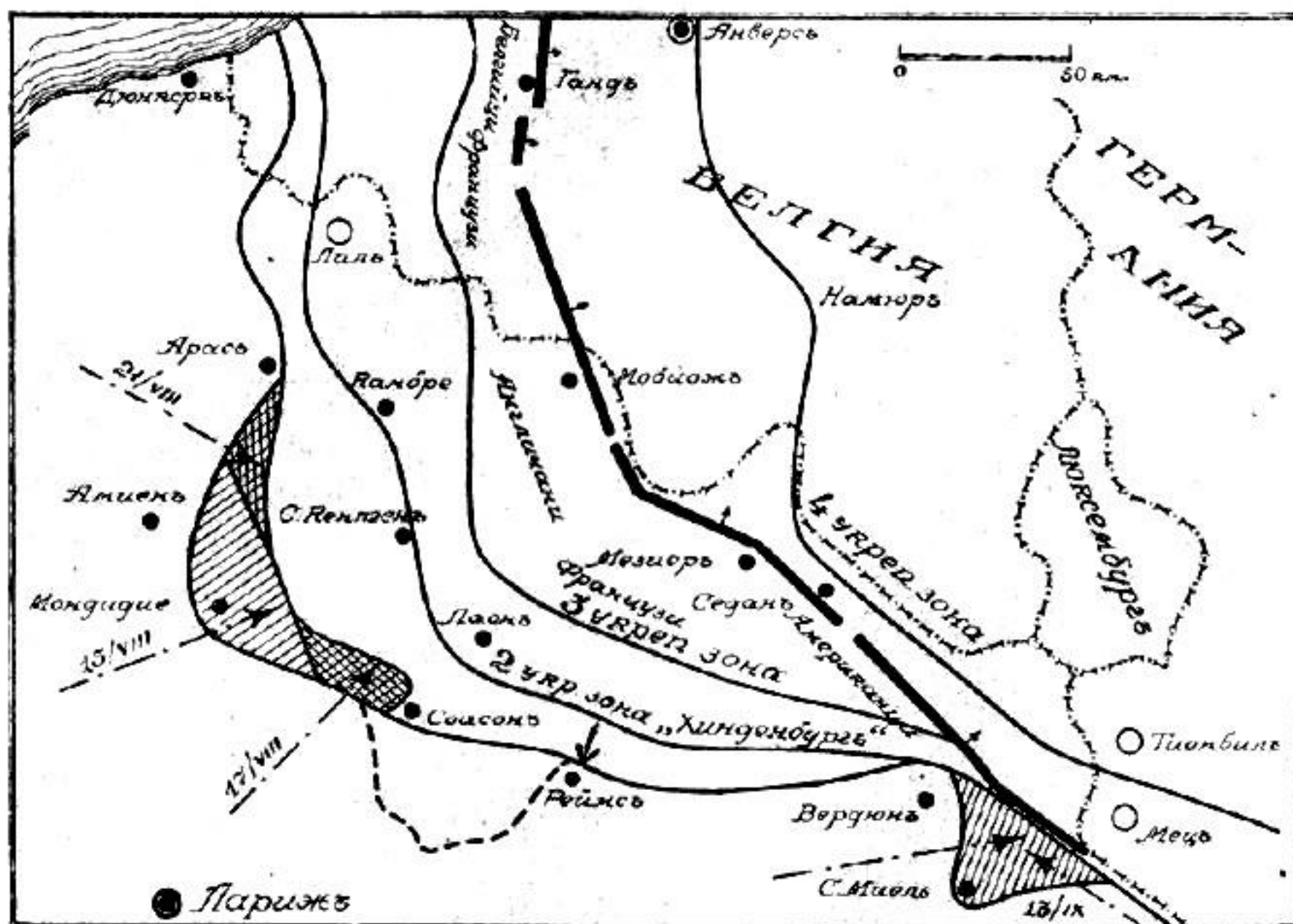

Схема № 1. Отстъплението на германцитѣ (Августъ—Ноември 1918 г.)

можа дълго да се задържи и продължи постепенно да отстъпва до сключването на примирието на 11 ноември.

Още на 14 август на Коронния съвет в Германската главна квартира, германският канцлеръ открито заяви, че войната е вече изгубена и трѣбва само да се печели време до започване на преговоритѣ за примирие.

Нѣколко дни по-късно — на 24 август — генералъ Лудендорфъ си подаде оставката отъ поста началникъ щаба на германската армия, а на 21 септември т. е. още преди пълната катастрофа на нашия фронтъ, той настоява да се поиска посрѣдничеството на председателя Уйлсонъ за примирие.

По отношение на съюзницитѣ си, обаче, Германия се стараеше да крие истинското свое положение и за да избѣгне едно преждевременно разпадане на Централния съюзъ, тя ни изпращаше на гости единъ следъ други държавнитѣ глави на своитѣ провинции. Въ най-опаснитѣ за насъ дни отъ 8 до 15 септември намъ ни бѣха на гости Баварския и Саксонския крале.

Изложеното до тукъ нѣма за целъ да хвърли сѣнка върху безспорнитѣ велики военни качества на нашитѣ съюзници. Съ тия данни ние искаме само да отхвърлимъ обвинението върху самитѣ насъ — обвинение, което дойде, за жалостъ, на времето и отъ авторитетни представители на германската армия, че ние сме станали причина за поражението на съюзницитѣ ни, че ние първи сме „разплели чорапа“, че ние сме били измѣнници на общата кауза и, най-после, намека, че ако не било подкупничеството ни и предателството на Добро-поле, краятъ на войната можелъ да бѣде съвсемъ другъ. Така, върху нашата армия бѣ хвърлено обвинението въ малодушие, въ липса на войнишка доблестъ и съ това се засѣнчваше нейното героично дѣло и нейния подвигъ. Срещу тия обвинения ние енергично протестираме, защото, въ действителностъ, чорапътъ започна да се разлита не отъ Добро-поле, а много преди това.

ПОЛОЖЕНИЕТО НА НАШИЯ ФРОНТЪ

Въ началото на есента на 1918 г. нашата мобилизирана армия броеше общо 878.000 души, отъ които 603.000 бѣха на фронта, а 180.000 бѣха въ вътреш-

ността на Царството, въ Добруджа и Моравско. Армията заемаше грамадния фронтъ отъ р. Шкумба въ Албания до устието на р. Марица.

Войскитѣ на южния фронтъ бѣха разпредѣлени и организирани както следва (в. схема № 2).

I. Група армии Ф. Шолцъ.

Резервъ на групата — 7 дружини, 50 карт., 6 орждия

а) 11-а армия (Генералъ Щойбенъ)

62 корпусъ:	Сборна дивизия	23 др.,	225 карт.,	69 ор.
	6 пех. дивизия	12 „	146 „	58 „
	1 „	15 „	197 „	57 „
61 корпусъ:	302 пех. дивизия	14 др.,	144 карт.,	63 ор.
	4 „	12 „	138 „	48 „
	2 „	18 „	222 „	108 „
	3 „	22 „	224 „	77 „
Резервъ на армията		10 „	106 „	— „
		126 „	1401 „	480 „

11-а армия заемаше фронта отъ р. Шкумба до Кожухъ планина. Задачата на армията бѣше да брани достѣпа на противника по Битолското поле къмъ Прилѣпъ и отъ Мъгленско за долината на р. Вардаръ, къмъ Кавадарци и Градско.

б) 1-а армия (Генералъ Нерезовъ)

5 пехотна дивизия	24 др.,	267 карт.,	188 ор.
Планинската	9 „	92 „	69 „
9 пехотна	17 „	184 „	119 „
1/11 пех. бриг.	6 „	64 „	24 „
Резервъ на армията	7 „	56 „	— „
		63 „	663 „
		400 „	

1-а армия заемаше фронта отъ Кожухъ планина до Бѣласица планина. Задачата на тази армия бѣ да пази пѣтищата по долината на р. Вардаръ за Скопие и презъ Струмица по най-късия пѣтъ за България.

II. 2-а армия (генералъ Луковъ)

11 пех. дивизия	12 др.,	139 карт.,	62 ор.
7 „	15 „	139 „	97 „
8 „	15 „	184 „	80 „
Резервъ	—	—	12 „
		42 „	462 „
		251 „	

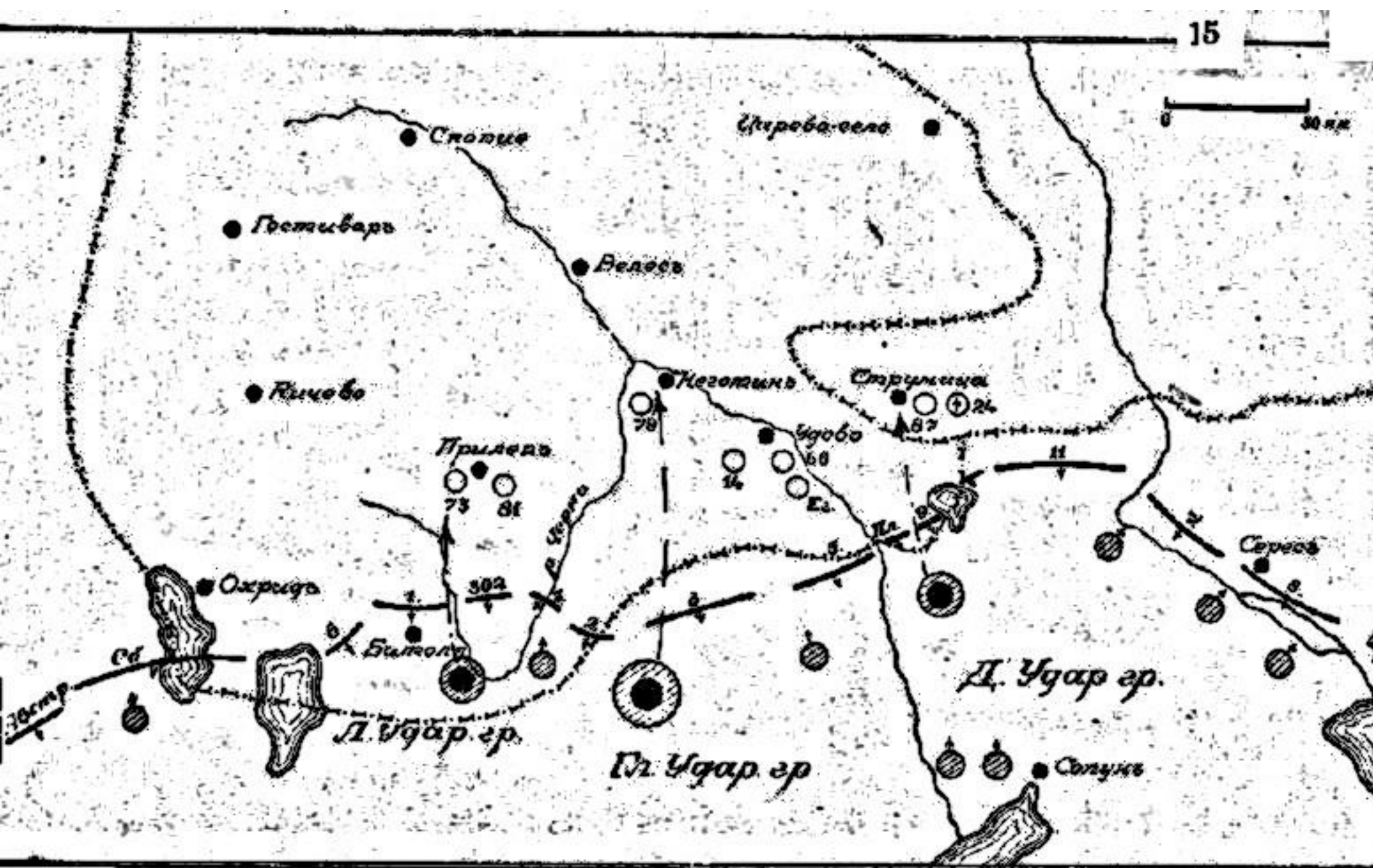

Схема № 2. Положението на двете страни към 14 септември 1918 г.

Тази армия заемаше фронтъ отъ Бѣласица до Тахинското езеро. Тя преграждаше пътищата на противника по съз Струма къмъ Сересъ и Драма и по долината на Струма за Горна Джумая — София.

III. 4-а армия (Генералъ Тошевъ)

10 пех. дивизия 6 др., 32 карт., 44 ор.

Конница 24 ескадрона.

Заема фронта отъ Тахино до устието на Марица.

IV. Резервъ на Главната квартира

9 др., 96 карт., 36 ор.

При едно внимателно разглеждане на разположението на нашите войски отъ стратегическа и тактическа гледна точка, ние бихме могли да намѣримъ въ него твърде голѣми недостатѣци, но това не е нашата целъ. Достатѣчно е за сега да констатираме, че армията ни бѣ прѣсната на единъ огроменъ фронтъ съ три главни участѣка (Струмски, Вардарски и Битолски), които бѣха съвсемъ изолирани единъ отъ другъ, защото почти липсваха напрѣчни пътища за взаимно подпомагане въ случай на нужда. Противникътъ можеше да разбие поотдѣлно

всѣки единъ отъ тѣзи участѣци преди да му помогнатъ другитѣ. При това положение, ние можехме да си помогнемъ само съ силни резерви на разположение на нашето главно командване и на разположение на командващитѣ отдѣлните армии, но, за съжаление, огромниятъ фронтъ слабитѣ ни сили не позволяваха да се отдѣлятъ такива резерви. Отъ друга страна, поради липсата на достатѣчно и добри превозни сръдства (коне и камиони) и най-после, поради голѣмото ни изтощение, армията бѣ изгубила голѣма частъ отъ своята подвижност, тя не можеше да маневрира и бѣ почти негодна, както за енергични настѣпателни, така и за отстъпателни действия. Единственото сръдство, за да се излѣзе отъ това крайно опасно положение, бѣше да се създаде на всѣка цена единъ, макаръ и малък, но много подвиженъ резервъ отъ добре организирани и отпочинали части, снабдени съ извънредно много технически сръдства, а така сѣщо и съ помощта на пленницитѣ и мѣстното население, да се построи въ тила на всѣка отдѣлна армия една добре укрепена позиция, на която

да се посрещне противника, ако разкъса фронта и проникне въ дълбочина. Защо нашето главно командване не се опита да извърши това — намъ не ни е известно.

Поради постоянната нужда отъ войски на западния фронтъ, германското главно командване отдавна бѣ обявило нашия фронтъ за „мъртавъ“ и постепенно изтегляше отъ тукъ, за да ги изпрати на западния фронтъ, всички германски части. До края на войната тукъ останаха само три германски дружини, 40 батареи и нѣколко картечни и минохвъргачни отдѣления. Изтеглянето на германските части продължаваше дори и тогава, когато за всички ни стана очевидно, че ние ще бъдемъ атакувани. Два дни преди атаката, отъ Добро-поле бѣха изтеглени две гаубични германски батареи . . .

Отъ гледище на общитѣ съюзнически интереси и отъ гледището на военната наука, която изисква да се съсредоточаватъ силитѣ върху главния операционенъ театъръ — германския — това изтегляне на германските части бѣше, може би, правилно, но, за жалостъ, то не държеше никаква смѣтка за нашитѣ — български — интереси, особено за нашето изтощение въ опаснитѣ дни къмъ края на войната. Безспорно е, че въ случая германцитѣ сѣ се ръководили отъ чисто егонистични съображения. Въмѣсто да ни подкрепятъ, тѣ отслабиха още повече нашия фронтъ. За германцитѣ бѣ важно само да има български фронтъ въ Македония; тѣ имаха смѣтка, щото една значителна съглашенска армия да бѣде ангажирана тукъ, за да не бѣде прехвърлена на французкия театъръ, гдето нашата армия никога не би отишла да се бие за общата кауза. Но за Германия, въ края на краищата, бѣ безразлично, где се намира този български фронтъ, дали е въ Македония, на Балкана, или на Дунава . . .

Трѣбва да се признае, че и съглашенцитѣ не гледаха на македонския фронтъ съ други очи. Така английското правителство и английското командване считаха този фронтъ безъ значение за крайната победа, и затова следъ германскитѣ успѣхи на западния фронтъ презъ м. мартъ и априлъ 1918 г., тѣ изтеглиха отъ макед. фронтъ 12 дружини. По-късно, когато французкото командване взе решение за една решителна

атака на макед. фронтъ, само следъ дълги преговори англичанитѣ даватъ съгласието си за участие въ нея. Даже следъ пробива на Добро-поле, на 24 септемврий между Клемансо и Поанкаре се води още споръ за знанието на единъ успѣхъ на Балканитѣ. Отъ мемоаритѣ на Поанкаре ние знаемъ, че Клемансо се е съгласилъ на тази атака съ цель, следъ успѣха, да се изтеглятъ частъ отъ французкитѣ войски за Франция, гдето ще се реши войната. И следъ успѣха при Добро-поле той не се съгласява да се върви къмъ София, но за това настоява Поанкаре, поради моралното значение на победата, и за да бѣде освободена Сърбия. Въпрѣки това, Клемансо отива въ Лондонъ да иска отъ англичанитѣ индийски войски за македонския фронтъ, а да изтегли французкитѣ.

Нашитѣ политически и военни водачи, макаръ и късно, разбраха германското гледище и направиха опитъ да защитятъ и нашитѣ интереси, но, за жалостъ, това бѣ направено и много късно, и недостатъчно енергично. При всѣко по-сѣмло поставяне на въпроса отъ наша страна, германцитѣ ни успокояваха съ общи фрази, като тия: „победата ще бѣде скоро спечелена на западния фронтъ“ или пъкъ: „България ще бѣде подкрепена при евентуални сериозни босве, ако бойната обстановка позволи да се отдѣлятъ войски отъ другитѣ фронтове“. Последната фраза показва най-добре до каква степенъ ние бѣхме изложени на риска да останемъ съвсемъ сами въ критическата минута, както и действително стана.

А въ това време българската армия продължаваше да се изтощава въ бойната служба, съ години подъ редъ въ окопитѣ, при най-тежки морални и физически условия, каквито не бѣха познати нито на единъ отъ останалитѣ бойни фронтове.

При това положение съвсемъ необяснимо е, че нашето Главно командване и правителството търпѣха, щото по-голямата частъ отъ българската армия — цѣли 7 дивизии — да бѣде командувана отъ германски генерали, които за нещастие, носятъ и една значителна частъ отъ отговорността за нашето поражение. Ние имаме всичкото основание да предполагаемъ, че тѣзи генерали се държаха у насъ отъ герман-

ското висше командване, като агенти на една чужда на българската кауза, стратегия и политика.

МОРАЛНОТО И МАТЕРИАЛНО СЪСТОЯНИЕ НА НАШАТА АРМИЯ

Независимо от тия общи причини, които ни представят вече ясно състоянието на нашата армия въ навечерието на последните решителни боеве, картината не би била ясна, ако не бихме обрисували с няколко думи и моралното състояние на армията и народа ни.

Въ стремлението си да постигнемъ на всяка цена изпълнението на голѣмитѣ идеали, въ името на които ние почнахме последната война, ние мобилизирахме повече отъ 20% отъ общото число на населението и напрежението ни далеко надхвърляше границитѣ на възможното усилие за единъ малък и беденъ народъ, като нашия, при това изтощенъ вече отъ две кръвопролитни войни въ 1912 и 1913 години.

Цѣли три години нашитѣ войници стояха безъ смѣна по планинскитѣ позиции, изложени на страшни незгоди, поради липса на най-необходимото за живѣне и за воюване, въ постоянна борба съ природнитѣ стихии, срещу упорития и богато снабденъ противникъ.

Мнозина, може би, си представляватъ духа на армията, като нѣкаква сила, твърда като гранитъ, върху която не могатъ да повлияятъ никакви външни стихии. Въ действителностъ военниятъ духъ е една крайно капризна и чувствителна величина. Строгата военна дисциплина може да помогне тукъ само до известна степенъ, а следъ като изтощението мине допустимата граница, тогава вече настѣпва разложението. Къмъ м. септемврий 1918 г. духътъ на нашата армия преживяваше такава криза. Признацитѣ за тая криза бѣха безброй, но най-характерни сѣ следнитѣ два факта. Следъ загубата на в. Яребична на 30 май 1918 г. въ отговоръ на донесението на Главнокомандуващия Царьтъ телеграфира: „... нѣщо, което считахъ за невъзможно, е станало печаленъ и опасенъ фактъ: Действащата армия е окончателно отровна...“ На 22 юлий при прегледа на 71 полкъ отъ Главнокоман-

дуващия се констатира очевидно разложението. Фактътъ става известенъ и на правителството.

Като оставимъ на страна безкрайнитѣ страдания на фронта, вследствие на боеве, систематиченъ гладъ и недостатъкъ на облѣкло, особено зле се отразяваха върху духа на боеца страданията на семействата, оставени въ тила. Българинътъ е добъръ баща и той не може да понесе спокойно мѣкитѣ на своитѣ близки, жена и деца. За жалостъ, вътре въ страната една необичайно лоша организация и страшно корумпирана администрация, като че ли нарочно вършеха всичко възможно, за да убиятъ и остатъка отъ вѣра и търпение въ защитницитѣ на фронта. Боецътъ отъ фронта съ право не можа да разбере, защо въ момента, когато той излагаше ежедневно живота си срещу врага, тамъ, въ спокойния тилъ, развили сѣ кметове, бирници и пр. власти оставяха семейството му да гладува или го безчестѣха безсрамно, защо отечествениятъ дългъ и отговорностъ не сѣ разпредѣлени еднакво върху всички? Той не разбра, защо, когато неговитѣ другари на фронта бѣха разстрелвани за най-малкото отклонение отъ дълга, тамъ, въ тила, най-вулгарни престѣпници оставаха ненаказани. На фронта къмъ края на войната се чуваха следнитѣ разговори: „Противникътъ е отзадъ“. „Нѣма да се оправятъ работитѣ до като всеки отпускаръ не отнесе съ себе си по 4 бомби“. Българската партизанска хроника не познава по-позорни факти отъ тия на годинитѣ на войната и нейнитѣ дѣла сѣ въ пълно противоречие съ високия идеализъмъ, въ името на който се водѣше войната. Фактитѣ отъ тази нечувана корупция сѣ безброй: единъ осѣденъ за позорно деяние партизанинъ, лишенъ отъ граждански и политически права, не се доуща да носи войнишки погони, не се удостоява съ честъта да защитава отечеството, но неговитѣ политически приятели го изпращатъ за кметъ въ едно село въ Зайчарско, гдето той извършва множество престѣпления. Въ Моравско и Македония, въ всичко 9 окръга, сѣ дадени подъ съдъ 13 окръжни управители и 100 околийски началници. Поквареното чиновничество предизвика бунта въ Поморавието. Въ вътрешността Пловдивския воененъ съдъ дава подъ съдъ нѣколко окръжни управители и множество кметове, околийски началници и пр.

Една особена тъжна страница бѣ и оная спекулантска вакханалия, за която съ възмущение се говорѣше на фронта, която разпалваше справедливата ненавистъ къмъ всички останали въ тѣла и убиваше въ проститѣ войнишки души всѣка вѣра въ голѣмитѣ народни идеали. За жалостъ, нейна жертва станаха и най-видни представители на българската интелигенция. Въ Женева единъ български професоръ съ голѣмо научно име регистрира търговска фирма.

Съюзниците ни-германци, и тѣ отъ своя страна, съ бруталностъ и егоизъмъ защитаваха своитѣ интереси и започнаха да ни третиратъ постепенно като завоювана колония. Въ момента, когато нашитѣ войници и семействата имъ гладуваха, за Германия заминаваха цѣли вагони съ така наречени войнишки колети, пълни съ хранителни припаси, закупени у насъ. Конфликтитѣ между германскитѣ и наши военни власти бѣха ежедневни. Тѣ се разпространяваха охотно отъ известни срѣди и подриваха духа на фронта. Но особено зле покрусѣ духа на войската ни онова пренебрежение, съ което германцитѣ се отнесоха къмъ наши жизнени интереси, когато повдигнаха така наречения Маришки въпросъ и създадоха кондоминиума въ Добруджа. Тогава и за слѣпитѣ стана ясно, че, оставена въ германски ръце, нашата национална кауза е много зле защитена, и че войната и жертвитѣ ни губятъ всѣкакъвъ смисълъ, дори при пълнъ воененъ и политически успѣхъ на Централния съюзъ. Отъ всички се чувствуваше, че българското правителство не защитава както трѣбва нашитѣ жизнени интереси.

За никого не можеше да остане скрито и поражението на германцитѣ на западния фронтъ. Колкото и да се криеше истинското положение на фронта отъ войницитѣ, истината бѣ узната.

Най-после, знаменититѣ 14 точки на Уйлсона бѣха единъ страшенъ ударъ върху съпротивителната сила на нашия боецъ, който повѣрва въ думата на председателя на републиката на великия американски народъ.

Смѣната на правителството на Радославова съ това на Малинова, която стана на 21 юний, упражни върху духа на войскитѣ едно влияние подобно на действието на алкохола. Отначало то ги ободри, изпълни

ги съ надежди за скорошенъ миръ, а следъ известно време посади недоволство и недовѣрие въ душитѣ имъ, тъй като, общо взето, правителството вървѣше по стѣпкитѣ на миналото правителство и не можа да разреши нито единъ отъ въпроситѣ, които интересуваха войскитѣ на фронта: тамъ продължаваха да гладуватъ и да бждатъ необлѣчени, желаниятъ миръ се отлагаше, а семействата страдаха. Всички прегрѣшения на правителството и неуредицитѣ се използваха за една престѣпна партизанска агитация. Тази партизанска стрѣвъ несъзнателно служеше на чуждата неприятелска кауза. Впрочемъ, за всичко това имаха грижата вестницитѣ, които свободно трѣбѣха всичко, което трѣбва и не трѣбва.

Колегитѣ на г. Малинова, въ самото надвечерие на разгрома, посетиха войницитѣ на фронта. Това бѣ, все пакъ, единъ жестъ на внимание къмъ сждбата и дѣлото на ония, които съ пушка въ ръка пазѣха родната земя. За пръвъ пътъ отъ 3 години насамъ войницитѣ виждаха тия високопоставени лица загрижени за тѣхната участъ. Министритѣ обиколиха цѣлия фронтъ на армията и, где повече, где по-малко, можаха да се запознаятъ съ истинското положение на войницитѣ и състоянието на отбраната. Навредъ войницитѣ открито, въ очитѣ на министритѣ казваха, че искатъ миръ, на всѣка цена. Единъ отъ министритѣ като вижда голи и боси войници на фронта самъ казва: „Чудно ми е, какъ този народъ е издържалъ до сега...“ Тукъ не сѣ останали хора, а полумъртавци... Но това не му попрѣчи да настоява предъ Главната квартира да освободи отъ фронта хиляда интелигентни бойци, за да ги изпрати за учители въ вътрешността на страната, защото това бѣха главно хора отъ неговата партия.

Нека, мимоходомъ забележа, че сжщиятъ министъръ на България не забравя да влѣе отрова въ душитѣ на войницитѣ, като имъ казва, че е дошълъ да ги навести на фронта като стари негови политически клиенти-партизани и имъ припомни, че, съ бюлетинка въ ръка, тѣ следъ войната ще могатъ да си отиѣстятъ на ония, които сжги тикнали въ тая злополучна война.

Твърде интересно е да се изучи, кой разпростра-

няваше между войниците слухът за сключване на мира до 15 септември. Едни го обясняват с политическата и предателска пропаганда, идваща от тила, други — на внушенията на противника, а трети обясняват, че този слух е донесен от изпращаните на фронта партизани. За честта на армията на фронта тръбва, обаче, да заявим най-категорично, че тези слухове не дават никому основание да твърди за съществуването на фронта едва ли не на някакъв заговор в съгласие с противника. Такъв позорен факт никой до днес не е могъл категорично да посочи. Напротив, както ще видим по-долу, тук съзнанието за дълга надвишаваше на всички страдания и слухове.

Позволено ни е днес да мислим, че правителството на г. Малинова нямаше ясна и точна представа за истинското морално състояние на фронта и събитията го изпревариха, вмѣсто съ действията си то да ги изпревари. Говори се, че то е било заблуждавано от известни военни срѣди, обаче правителството, което носи истинската отговорност за воденето и успѣха на войната, нѣма право да стоварва вината другиму. Освен това, съдейки по дейността на Министерския съвет през тия дни, когато армията ни на фронта се разлагаше не съ дни, а съ часове, ние мислим, че Министерският съвет не се е дори отнасял достатъчно сериозно към този въпрос. Министерският съвет не е намѣрил време нито за едно смѣло решение, а се е занимавал съ въпроси отъ маловажно и дори комично естество, като разрешение за износъ на ледъ въ Унгария, за експортъ на живи костенурки, и за задграничната командировка на нѣкои високопоставени дами, въ това число и на съпругата на бѣдещия държавен обвинител на кабинета Малиновъ за изучаване на женското професионално образование въ нѣкои европейски градове. Самъ министъръ Костурковъ, членъ отъ кабинета, казва предъ анкетната комисия: „Министерският съветъ въ два и половина месеци се бѣ обърналъ на бакалница, споредъ закона за С. Г. О. П. — Съ часове слушахме доклади за глупави работи“. Отъ 8 до 15 септември правителството е заето съ посрѣщане на Баварския и Саксонския крале, а до 25 септември не се е занима-

вало съ въпроса за мира. На 14 септември графъ Бурианъ изпраща нота, за да се споразумѣе съ България за обща акция за миръ, но на тази нота правителството отговаря едва на 20 септември, а въ това сѣщото време то води преговори за кондоминиумъ въ Кавказъ.

Азъ отбелязвамъ тия факти само за да подчертая, колко зле разбираха своя общественъ дългъ толкова видни представители на власт и интелигенция, и съ примѣри да посоча още веднажъ историческата отговорност на нашите водители предъ своя народъ. И днесъ още не сѣ малцина ония, които увѣряватъ, че и да желаете г. Малиновъ сепаративенъ миръ, Съглашението не би се съгласило на такъвъ миръ, че Царъ, главнокомандуващъ и германци не биха допустнали това и пр. Същинскиятъ мотивъ, обаче, не е въ липсата на желание отъ страна на Малинова и компания, да сключи миръ, а въ страхътъ да се влѣзе въ борба съ споменатите по-горе фактори, въ страхътъ отъ вземане отговорност, въ страхътъ „да не бѣдатъ пребити“ — споредъ собственото признание на г. Малинова. Самъ началникъ щаба на действащата армия г. генералъ Бурмовъ твърди, че германцитъ не биха могли да осуетятъ сключването отъ насъ на сепаративенъ миръ, нито да превърнатъ страната въ полесражение — онова, отъ което най-много се е боялъ м-ръ Малиновъ.

Дали Съглашението би се съгласило на сепаративенъ миръ или не — ние не знаемъ, защото нѣма направенъ такъвъ опитъ отъ страна на българското правителство. Отъ друга страна има множество указания за това, че английското правителство е желало такъвъ миръ.

Най-после за пълна характеристика на духа на войскитъ ни, нека прибавимъ, че войната бѣ дотегнала най-напредъ на голѣма частъ отъ просвѣтенитъ и интелигентни хора.

Постепенно келепирджитъ, хитритъ между тяхъ се изплъзнаха по хиляди пѣтища отъ тежеститъ на службата на фронта и окупираха тила. Навредъ, въ форма и безъ форма, въ черкви, въ партийни клубове, тѣзи шмекери изплуваха на повърхността на живота и дългътъ къмъ родината стана нѣкаква тежестъ и за-

дължение само за безграмотните, за „овчарите и говедарите“, както открито се изказваха останалите на фронта. Представлявате ли си, каква буря от негодувание, каква стихия от злоба, от завист и мъка бушуваше въ ония прости души, останали на фронта, които имаха само едно право: — да умрат, често пъти гладни и необлечени? Тях ги крепеше само любовта и уважението към техните близки началници, които рамо до рамо с тях търпеливо понасяха страданията, и с които едно топло, братско чувство ги обединяваше на живот и смърт. Там, където пък малки и голъми началници бяха успели да угасят и тази надежда и опора, там не помагаше вече, нито страхът от закон и дисциплина, нито съзнание и дълг, а започваше да бушува анархията и бунта въ пълната си стихия.

За честта на нашата прекрасна армия, за наша гордост трябва да признаем, обаче, че, благодарение на преданата и високо родолюбива работа на нашите офицери на фронта, отчаянието рѣдко завладѣваше душите на простите и предани войници, и, макаръ изтощени и обезвърени, те не преставаха да следват пътя, който имъ сочеха тия началници и да умиратъ ежедневно заедно с тях. И колкото по-достойни бяха тия водачи, толкова по-силен и бодър бѣ духътъ и на техните войници.

СЪГЛАШЕНСКАТА АРМИЯ

Съглашенската армия на Солунския фронтъ се състоеше отъ следните части:

Французи	—	180.000	д.	104	друж.	12	еск.	1464	карт.	686	ор.
Англичани	—	120.000	"	52	"	4	"	408	"	478	"
Сърби	—	140.000	"	57	"	16	"	512	"	216	"
Гърци	—	135.000	"	90	"	8	"	504	"	120	"
Италианци	—	42.000	"	18	"	—	"	324	"	36	"
		617.000	"	321	"	40	"	3212	"	1536	"

Като сравнимъ силите на противника с нашите сили, ще видимъ, че противникътъ ни превъзхождаше съ тежки оръдия, картечници и автоматични пушки. Освенъ това той бѣ снабденъ изобилно съ хранителни и др. припаси. Отъ друга страна пъкъ, съставътъ на

неговата армия бѣ най-разнороденъ и войната на Балкана не бѣ отъ такъвъ видимъ жизненъ интересъ за всички.

Вѣрно е, че духътъ и на противника къмъ началото на 1918 г. бѣ отслабналъ. Войниците бяха изморени отъ войната, а следъ разгрома на Русия сърбите се бяха почти отчаяли за съдбата на своето отечество и често дезертираха. Гърците бяха ненадеждни войници. Но постепенно съ неуспѣха на германците на Западния фронтъ, духътъ на съглашенската армия се повдигаше все повече и повече.

Особена роля за повдигане духа на съглашенските войски изигра успѣха имъ при превземането на висотата Яребична на 30 май 1918 г. Подкрепени съ значителна артилерия, гърците, които водѣха атаката, регистрираха единъ частиченъ успѣхъ срещу насъ, и този успѣхъ повдигна духътъ имъ. Успѣшиятъ бой събуди завистта на сърбите, които преди това отбѣгваха да участвуватъ въ боевете и да даватъ жертви. Отъ този моментъ въ тяхъ заговори желанието да направятъ и те нѣщо, за да възстановятъ своето реиме на добри войници. Това имъ бѣ необходимо и по политически причини, срещу евентуални претенции на гърците въ Македония.

Така се зароди идеята за атаката на съглашенската армия. Но докато сърбите отначало желаеха само единъ частиченъ успѣхъ, постепенно те бяха ввлечени въ едно генерално сражение.

Начело на съглашенската армия стоеше единъ опитенъ, амбициозенъ, упоритъ и енергиченъ генералъ — Франше Д'Епре, който пристигна на Макед. фронтъ следъ една прекрасна бойна кариера на Западния фронтъ. Веднага следъ пристигането му, въ края на м. юний, той се ориентира въ положението и се залови съ подготовката на едно смѣло общо настѣпление. Той употреби повече отъ два и половина месеци за подготовка, докато най-после се получи съгласието на френското, английското и италианското правителства за общо настѣпление.

Тукъ му е мѣстото да се отдаде почитъ на полководческите качества на французкия главнокомандуващъ. Въмѣсто колебливи, частични действия, генералъ Франше Д'Епре се готвѣше за решително последно

сражение; виждо бавна и неподвижна война, той се решава да излезе въ откритъ и последенъ бой, за да тури край на войната. Такива сѣ правилата на истинската война, — правила, които сѣ следвали всички голѣми пълководци въ историята, и на които бѣ вѣрно и нашето командуване въ миналото. За жалостъ, къмъ края на войната ние се отклонихме отъ тия здрави принципи на воюването, тѣй свойствени на всички свежи и воинствени нации като нашата, и въ последния сѣдбоносенъ моментъ не можахме да хвърлимъ всички наши сили въ една решителна последна борба.

НАШАТА ГЛАВНА КВАРТИРА

Въ оня моментъ, когато опасността надвисваше все по-застрашително надъ страната, нашата главна квартира — умътъ и волята на войската ни — бѣ, за наше нещастие дезорганизирана.

Главнокомандущиятъ бѣ отдавна боленъ и една седмица преди боя замина да се лѣкува въ Виена. За свой замѣстникъ той остави своя помощникъ генералъ Тодоровъ, а последниятъ не знаелъ, както самъ казва, че е оставенъ за замѣстникъ. За насъ е важно тукъ да констатираме само, че въ тия сѣдбоносни дни, при двама главнокомандущи, въ действителностъ армията е безъ главнокомандущъ, а правителството и Царьтъ, споредъ думитъ на началникъ щаба на армията, генералъ Бурмовъ, не сѣ се занимавали съ този въпросъ. Ние не можахме да намѣримъ данни, които да ни обяснятъ защо отговорното правителство не се е интересуващо отъ тоя тѣй важенъ общодържавенъ въпросъ и защо анархията въ управлението на армията трѣбваше да бѣде изплащана съ нещастieto на родината.

На 14, и 15 септемврий, когато се получиха първитъ тревожни известия отъ фронта, генералъ Тодоровъ се намираше въ София по случай визитата на Саксонския кралъ, а отъ тукъ той на 16 септемврий заминава направо за фронта, за да се запознае съ положението.

На следния день той потъна въ хаоса на отстъпващитъ и, записанъ съ тѣхъ, вече не командуваще цѣлата българска армия, а само успокояваше ония, които виждаше предъ себе си.

Фактическиятъ главнокомандущъ, оня, който се намираше въ Щаба на армията въ Кюстендилъ и отъ тамъ можеше да обхване цѣлото положение и да командува армията, бѣ само началникътъ на Щаба на армията генералъ Бурмовъ. За жалостъ и генералъ Бурмовъ дълго време нѣмаше точна представа за размѣра на опасността и нещастieto. Той все продължаваше да се надѣва, че отстъпващитъ отъ фронта войски ще успѣятъ да се задържатъ на нѣкаква позиция, апелираше непрекъснато за бърза помощъ отъ германцитъ и съ тази помощъ разчиташе да поправи положението, но той не потърси навреме начинъ да си помогне самъ. Въ момента когато най-после се реши да действува срещу вмѣкналия се дълбоко въ нашата позиция противникъ, това бѣ вече съвсемъ късно. Тогава армията ни бѣше изгубила всѣкаква способностъ за отбрана, а камо ли и за настѣпление.

По тоя начинъ българската армия въ тия сѣдбоносни моменти не бѣ командувана, не бѣ ръководена отъ своя центъръ и, вследствие на това, тя не можа да напегне всичкитъ си останали сили въ единъ общъ бой, а действията ѝ се разпаднаха на нѣколко изолирани единъ отъ другъ, повече или по-малко жестоки боеве, въ които тя отбиваше ударитъ на противника, но сама не удряше. Нашата армия не даде на противника решително, последно сражение, въ което да взематъ участие и последния български войникъ, и последния топъ, пушка и картечница. Вмѣсто да се биятъ армия, биеха се групи отъ хора, взводове и роти. Въ тоя моментъ за жалостъ, нѣмаше кой да извика на тази велика по страдания и търпение армия класическитъ думи „Отечеството е въ опасностъ“. Познавайки българския войникъ, ние сме дълбоко убедени, че при тоя героиченъ зовъ, уморенитъ сърдца щѣха да затрептятъ съ последни трѣпки и да дадатъ всичко за родината си, която тогава бѣ въ смъртна опасностъ. Или най-малко победата на противника щѣше да бѣде по-скъпо платена. Но . . . липсваше вождьтъ!

ГЕРМАНСКИТЪ ГЕНЕРАЛИ

Нашето изложение нѣма да бѣде пълно, ако не споменемъ две думи и за германскитѣ генерали, които командуваха голѣма частъ отъ нашата армия и то точно онази нейна частъ, срещу която противника насочи атаката си. Тука бѣха ком. групата армии (1-а и 11-а армии), генералъ Шолцъ, км. 11-а армия генералъ Шойбенъ и двама корпусни командири. Нито единъ отъ тѣзи генерали не прояви истински пълководчески качества. Тѣ бѣха твърде обикновени хора. Независимо отъ това тѣ не познаваха психологията на нашия войникъ, неговитѣ качества и слабости. Тѣ измѣрваха нашия нервъ, темпераментъ войникъ съ аршина, съ който мѣрѣха своя студень и спокоенъ германски войникъ. Най-после, продължителната позиционна война стана причина да се създаде въ германското командуване едно погрѣшно и преувеличено мнение за силата на укрепенитѣ позиции. Само така може да се обясни, че тѣзи германски военачалници на нашия фронтъ се отнасяха доста хладнокрѣвно и дори пасивно къмъ надвисващата опасност. Тѣ очакваха съ скръстени ръце противникътъ да ни атакува, да си счупи главата въ укрепената ни позиция, та тогава да помислятъ какво да правятъ по-нататъкъ. Погрѣшна, прѣстѣпна мисль! Войната е непрекъснато противодействие, непрекъснато измисляне на нови пѣтища и сръдства за успѣхъ, непрекъснато нападение, движение, а особено за нервни и темпераментни войски като нашитѣ. Ти си победенъ въ минутата, когато престанешъ да измисляшъ нови сръдства и самъ да нападашъ. „На война действуй!“ — учи Суворовъ, а нашето високо командуване — българското и германското — вършеха тъкмо противното, бездействуваха и чакаха; никаква идея за последенъ напѣнъ въ решителната последна борба не ги вдъхновяваше.

УКРЕПЯВАНЕ НА ПОЗИЦИЯТА

По цѣлия фронтъ нашата позиция бѣ укрепена съ множество окопи, бетонни скривалища и оградена съ изкуствени препятствия — главно съ телени мрежи, но най-силно бѣ укрепена позицията ни въ долината на Вардара, тъй като тя бѣше, безспорно, на най-важната

и най-достѣпната посока, а пъкъ отъ друга страна и желѣзницата въ долината на Вардара позволяваше да се донесатъ тукъ повече технически сръдства.

Най-слабо бѣше укрепена и най-рѣдко бѣше заета нашата позиция на планинския фронтъ на 3-та дивизия и 2-ра бригада отъ 8-а дивизия, т. е. ония, които бѣха избрани за главенъ обектъ на неприятелската атака. Тукъ, въ каменистата планинска почва, окопи и закрития се копаеха много трудно, а пѣтища за подвозъ на материали нѣмаше. Съ тежки усилия бѣха построени по планината сносни пѣтища почти въ всички посоки, а една въздушна ж. п. линия свърза ст. Градско съ Прилепъ и достигна къмъ края на войната до с. Полище, задъ 2-а дивизия.

Колкото и да бѣше полезна тази въздушна линия за прехраната и за укрепяването ни западно отъ Вардара, тя бѣше съ твърде слаба превозна способностъ, за да задоволи грамаднитѣ нужди на армията.

Станцията Градско въ долината на Вардара се превърна въ голѣма база за снабдяване на цѣлата наша армия въ Македония. Тукъ имаше натрупано огромно количество отъ всѣкакви запаси, голѣма частъ отъ които, за наше нещастие, бързо попаднаха по-късно въ ръцетѣ на противника, защото тази база погрѣшно бѣ избрана много близо до самия фронтъ.

СВЕДЕНИЯТА НА ПРОТИВНИКА ЗА НАСЪ И НАШИТЪ ЗА НЕГО

Генералъ Франше Д'Епре имаше точни данни за броя на нашитѣ войски, за разположението имъ, както и за моралното имъ състояние. Мнозина може би ще помислятъ, че това той го е научилъ отъ шпиони между бойцитѣ на фронта и ще кажатъ „ето го предателството“.

Но азъ съмъ длъженъ да обясня на непосветенитѣ въ военнитѣ работи, че при една тъй продължителна война, като свѣтовната, за две армии, които стоятъ съ години подредъ на нѣколко крачки една отъ друга, за тѣхъ нѣма вече тайни. И съ предателство, и безъ предателство, истината за противника е разбулена напълно: позицитѣ, складоветѣ, резервитѣ сѣ снети отъ аероплани, а всѣ-

кидневните пленници, дезертьори и вестникарски съобщения допълват останалата картина.

За опитния военен разузнавач, тези данни са абсолютно достатъчни, за да се нарисова точната картина на положението. Тайна остават само мислитъ, намеренията, идентъ на началниците и ония технически секрети, за които знаят само малцина. Но макаръ че съглашенците са знаели най-точно състава и разположението на войските ни, както и нашия пониженъ духъ, все пакъ те са оценили правилно, че войските ни няма да избягатъ или да се предадатъ, а ще бранятъ позициите си и затова са направили всичко възможно, за да се подготвятъ и осигурятъ успѣха си, като струпватъ голѣмо количество войски, артилерия и пр. на избраната за атака посока.

Вѣрно е, отъ друга страна, че като разполагаше съ изобилни парични средства, противникътъ бѣ успѣлъ да купи нѣкои съвѣсти, за жалостъ на просвѣтени българи въ Женева и София, които си въобразяваха, че вършатъ високо патриотична работа като услужваха на врага. За тия предатели е говорилъ, навѣрно, и генералъ Франше Д'Епре въ Солунъ, но не и за ония скромни ратници на фронта, които съ оружие въ ръка стояха на поста си, лице срещу лице съ врага.

Но нима и ние не познавахме нашия противникъ? Нима ние, както и той за насъ, нѣмахме най-точни данни за неговите сили и морално състояние, за неговото разположение и за неговите намерения? Още два месеца преди началото на атаката ние забелязахме неговата подготовка. Постепенно нашите сведения се увеличаваха, негови дезертьори — войници и офицери — ни съобщаваха всичко най-подробно, докато най-после ние знаехме най-точно где, кога и кой ще ни атакува, а това бѣ потвърдено и официално въ бюлетина на действащата армия отъ 1 септемврий 1918 г., 15 дни преди атаката, който бюлетинъ гласи буквално: „Сведенията за предстояще нападение въ посока на Добро-поле добиватъ все по-голѣма положителностъ. Подготвителните работи се развиватъ съ трескава дейностъ. Изобщо атаката на Добро-поле е вече въпросъ на дни. Главниятъ ударъ ще се насочи срещу участъка Добро-поле—Петерникъ, съ целъ да се заеме билото“. А въ София по кафенетата открито се

говорѣше за това. Полковникъ Янакиевъ (к-ра на 2-а бригада 8-а дивизия отъ Добро-поле) казва, че жена му отъ София му е писала два пѣти за това! . . .

ПЛАНЪТЪ ЗА НАПАДЕНИЕ НА ГЕНЕРАЛЪ ФРАНШЕ Д'ЕПРЕ

(Вижъ схема № 2)

Изучилъ добре нашето разположение и неговите слабости, генералъ Франше Д'Епре решава да нанесе единъ смѣлъ и съкрушителенъ ударъ върху войските ни, които заемаха планинския масивъ между Вардара и Черна, да достигне и унищожи базата на армията ни въ Градско, а следъ това да развие успѣха си къмъ Скопие и къмъ сърдцето на България. Окончателното решение за тази атака се взема следъ доста дълги колебания.

Още презъ м. юлий французкиятъ министъръ-председателъ, Клемансо, телеграфира на генералъ Франше Д'Епре, че общото военно положение на всички фронтове налага предприемането на обща офанзива преди есенята. Но за атаката на нашия фронтъ е станало нужда да се получи съгласието и на англичаните, които даватъ това съгласие едва на 4 септемврий. Дълги преговори са се водили и съ сръбското командване, което не иска да рискува съ сръбските войници и дава съгласието си за участие въ атаката следъ 3 юлий, при условие, че сръбските дивизии ще бѣдатъ поставени въ втора линия.

За изпълнението на този широко замисленъ планъ, съглашенскиятъ главнокомандуващъ разпредѣля войските си и имъ дава следните задачи (вижъ схема № 2):

а) Главна ударна група — (6 сръбски, две французки дивизии, сръбската конна дивизия и 40 тежки батареи). На тези войски бѣше възложено да пробиятъ нашия фронтъ и да достигнатъ ст. Градско.

б) Лѣва ударна група — (4 французки дивизии, една гръцка дивизия, французка конна бригада, 17 тежки батареи). Атакува на участъка отъ Охридското езеро до завоя на Черна.

в) Дѣсна ударна група — (4 английски дивизии, 2 гръцки дивизии, 30 тежки батареи). Атакува нашата 1-а армия въ долината на Вардара.

Атаките на лѣвата и дѣсната групи трѣбваше да

попрѣчатъ на нашитѣ войски да прашатъ подкрепления въ главната посока.

Освенъ тия главни ударни групи и за връзка между тѣхъ, срещу насъ действуваха:

а) 35 италианска дивизия — въ завоя на Черна.

б) 2 гръцки дивизии, 1 французка дивизия и 10 тежки батареи — западно отъ Вардара по Кожухъ планина.

в) 57 франц. дивизия и отдѣлни баталиони отъ индо-китайци, алжирци, албанци действуваха западно отъ Охридското езеро и поддържаха връзка съ италианския експедиционенъ корпусъ въ Албания.

г) 3 гръцки дивизии и части отъ 28 англ. бригада бѣха на Круша планина — срещу нашата 2-ра армия. Въ общъ резервъ на армията бѣха 2-ра гръцка дивизия, 14 планински, 33 полски и 21 тежки батареи.

Едновременно съ групирането на тѣзи сили бѣха извършени и всички други подготвителни работи, неминуемо свързани съ една офанзива въ голѣмъ мащабъ: прокарване на пътища, разузнавания, подвозване на припаси и пр.

Въ това сѣщото време срещу най-заплашения участъкъ отъ нашата позиция, въ планинитѣ между Черна и Вардара, се намираха нашитѣ 2 и 3 дивизии (40 дружини), разположени на единъ фронтъ отъ 90 клм. Тѣзи части бѣха извънредно слаби да се противопоставятъ съ успѣхъ на събранитѣ на купъ войскови маси на противника.

Макаръ че опасността на Добро-поле растѣше ежедневно, разпредѣлението на нашитѣ дивизии и полкове по позицията си оставаше безъ измѣнение. Не бѣха взети никакви мѣрки за засилване на заплашения участъкъ, за допълнително укрепяване, за подвеждане резерви и пр. До фаталния день, на Добро-поле бѣха оставени само намиращитѣ се отъ самото начало тукъ 12 дружини и 47 орджия, когато на много по-малко заплашени участъци войскитѣ бѣха по-гъсто разположени и по-добре укрепени. Очевидно е днесъ, че трѣбваше да се изработи своевременно единъ планъ, за да се парира този ударъ. Трѣбваше да се събератъ подвижни резерви съ много технически сръдства, да се подготвятъ укрепени позиции въ тила, да се подготви единъ планъ за активно противодействие, като се ата-

кува противника върху неговата укрепена позиция, или когато той се вмѣкне въ нашата позиция, или най-после да се обмисли едно предварително организирано отстъпване. Всичко това бѣ въпросъ на разучване и подготовка. Противникътъ ни даде достатъчно време за това, но ние не се възползувахме отъ него. Когато започна боятъ, българското командуване привлече постепенно на атакувания фронтъ 53, 81, 16, 14 и 73 полкове, но тѣзи полкове бѣха хвърлени въ боя по части, безъ система и тѣ само увеличаваха хаоса, като биваха разбивани единъ по единъ, вмѣсто да бждатъ употребени въ маса, по предварително обмисленъ планъ. Освенъ тѣзи полкове, въ този бой можеше да вземе участие и конницата, която въ тия сѣдбоносни дни бѣ оставена да пасе конетѣ си по Бѣломорието.

Ако по този начинъ бѣхме се подготвили да срещнемъ противника, който се вмѣкна въ нашата позиция, а заедно съ това, ако и двата фланга на нашата армия — 11 и 2 армия, бѣха готови да настѣпятъ, ходътъ на боя можеше да бжде съвсемъ другъ. За жалостъ, въ този критиченъ моментъ не се намѣри водачъ, който да извърши това. Ние бѣхме безъ водачи! Правителството и главното командуване не можаха да се издигнатъ на висотата, на която ги бѣ извикала историческата сѣдба на България.

Главната ударна група на противника не прѣсна силитѣ си по цѣлия атакуванъ нашъ фронтъ, а реши да нанесе удара си на едно много ограничено пространство, отъ в. Соколъ до Баховски ридъ, съ цель да постигне непременно успѣхъ. Генералъ Д'Епре се ржководѣше отъ здравия воененъ принципъ — „въ решителната минута да се групиратъ усилията върху главния пунктъ“. На тоя участъкъ се насочиха следнитѣ неприятелски части: въ първа линия 17 див., 122 фр. див., Шумадийската сръбска дивизия, а задъ тѣхъ въ втора линия следваха сръбскитѣ — Югославянска и Тимошка дивизия.

Атакуваниятъ участъкъ бѣ най-слабото мѣсто въ цѣлото наше дълго разположение. Тукъ бѣ връзката между 2 и 3 дивизии. Презъ него минава най-късия пътъ за Кавадарци (Градско); най-после, той бѣ най-зле укрепенъ и заетъ съ войскови части, чието пълно физическо и морално изтощение даваше всички предварителни гаранции за сигуренъ успѣхъ.

на противника. Но и въ командно отношение този важен участък от нашата позиция не бѣ обединенъ. Въмѣсто да се назначи навреме едно авторитетно лице, което да обедини усилията на полковете отъ разни дивизии и бригади, тѣзи полкове бѣха оставени безъ общъ началникъ и въ решителния моментъ тѣхнитѣ усилия бѣха съвсемъ разединени. За очуд-

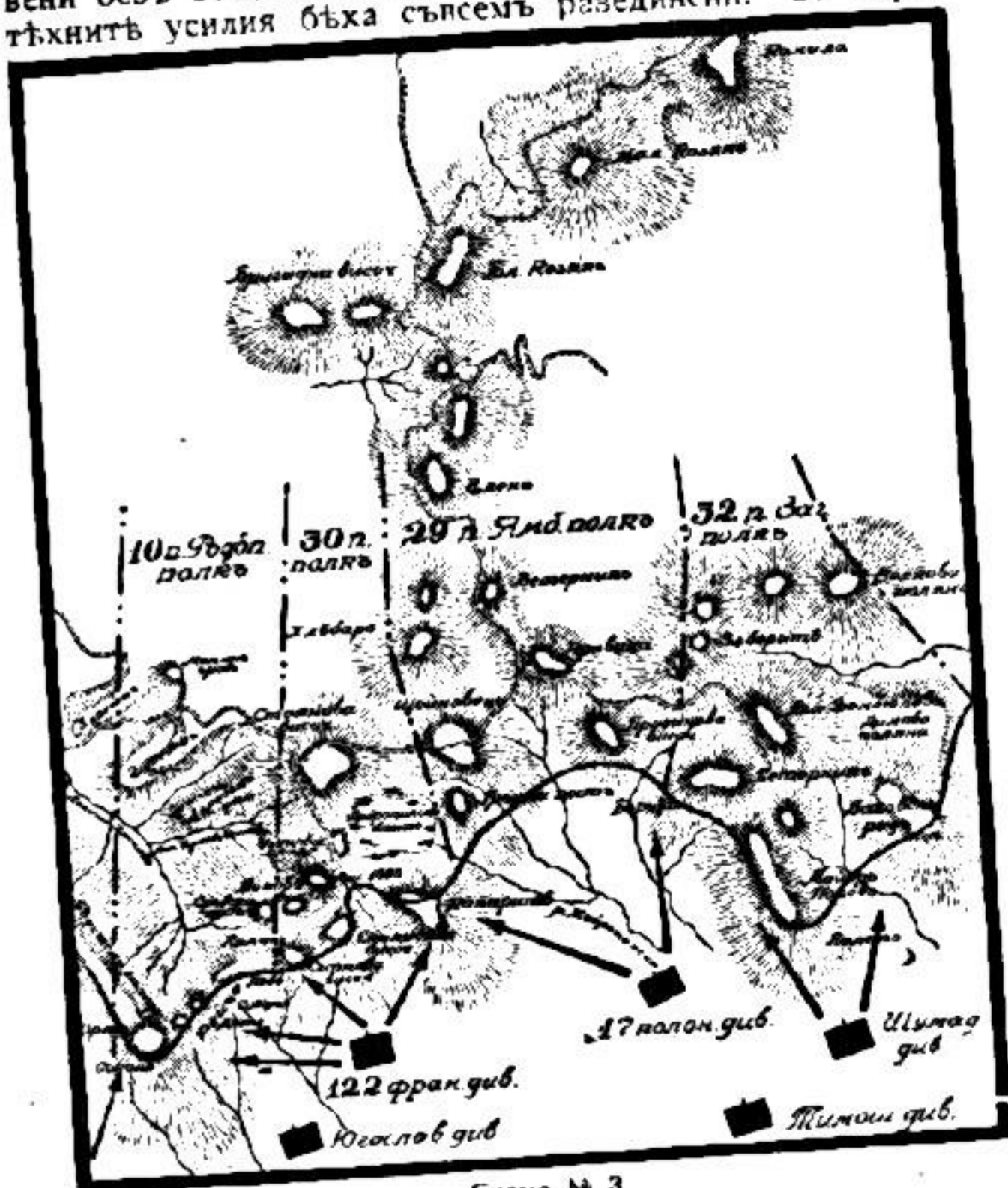

Схема № 3

ване е, наистина, че нито висшето българско, нито германското командване взеха решение по този важен въпросъ, макаръ че имъ бѣ подсказано и искано отъ нѣколко страни.

НАШАТА ПОЗИЦИЯ НА ДОБРО-ПОЛЕ (вж. схема № 3)

Участъкътъ на нашата позиция, в. Соколъ — Баховски ридъ, върху който противникътъ произведе своята главна атака, бѣ дълъгъ по линията на окопите 20 клм. (по права линия 9 клм.) и се състоеше отъ една верига отъ височини: на западъ бѣ скалистиятъ и високъ в. Соколъ, най-крайниятъ източенъ пунктъ на планинския гребенъ Змеица, после следваха по-малкитѣ височини: дѣсно, сръдно и лѣво Руйче, в. Сръбски постъ, Томова висота, в. Котата (1889 м.), в. Канаритѣ, Несторова скала. Предъ котата се намираха и висотитѣ Сипкава и Скалиста, укрепени и заети отъ насъ.

На изтокъ отъ Доброполския ручей позицията минава презъ гъстата гора по южнитѣ спускове на висотитѣ Гръцки постъ и Проданова висота и постепенно се изкачва къмъ склоноветѣ Боруна, в. Майоръ Поповъ и Баховски ридъ.

Въ втората линия — на около 1—2 клм. отъ фронта се намираха висотитѣ: 1, 2 и 3 Родопски гребени, Стоянова висота, в. Шейновецъ, в. Кравица, в. Злберитѣ, в. Петерникъ, в. Зюмбюлева, Зелкова поляна. Тѣзи висоти бѣха неукрепени.

Въ трета линия — по пътя за Кавадарци бѣха висотитѣ Хлѣбаръ, Вѣтерникъ и Еленъ, а още по-назадъ на около 8 клм. по права линия се намираха важнитѣ скалисти върхове на Триборъ планина: Голѣмата и Малка бригадна височини, Голѣмъ и Малкъ козякъ, Камила и др., всички неукрепени.

Позицията ни бѣ заета така:

- 10 полкъ — отъ в. Соколъ до Сръбския постъ вкл.
- 30 полкъ — отъ Томова висота до Доброполската рѣка.
- 29 полкъ — отъ Доброполската рѣка до Боруна.
- 32 полкъ — отъ Петърнишки долъ до Димова поляна.

Мѣстността бѣ гориста. Това позволяваше да се скриватъ движенията на нашитѣ и неприятелски войски.

Мѣстността къмъ противника се спуска на мѣста доста стръмно, но надъ в. Соколъ, стърчи високо в. Каймакъ-чаланъ, отъ който връхъ се виждаше

позицията ни далеко въ тила и се обстрелваше направо отъ далекобойнитъ неприятелски орждия.

Позицията бѣ укрепена съ два реда плитки окопи, отдалечени на 50—100 м. единъ отъ други, съ скривалища срещу неприятелския артилерийски и миенъ огънь.

По тия планински ридове зимата почва отъ месецъ септемврий и продължава до месецъ май. Тогава висотитъ сѣ покрити съ мъгли и изложени на непрекъснати бури.

Отъ ст. Пантелеймонъ, догдето достигна въздушната линия въ 1918 г., всички припаси (бойни, хранителни и за укрепяване) трѣбваше да се носятъ цѣли 10 км. на коне или на грѣбъ. Отъ непрекъснатата работа конетѣ бѣха окончателно изтощени; въ полковетѣ оставатъ едва една трета отъ конетѣ, но половината отъ тѣхъ сѣ негодни за работа. Тогава хората трѣбваше да замѣнятъ конетѣ.

За да имаме една далечна представа за усилията, които полагаха денонощно тия мъченици за родината, ще дамъ следнитѣ данни, заети отъ описанието на г. Б. Драгановъ, самъ участникъ въ тия боеве: „Бойнитѣ припаси за 21 минохвъргачки (мини, бомби и ракети) бѣха пренесени отъ р. Градешница (4—5 км.) до позицията на ржце. Една срѣдна мина бѣше пренасяна отъ 4 войника, а трѣбваше да бѣдатъ пренесени по този начинъ повече отъ 3.000 мини!“

Почвата, на която трѣбваше да се копаятъ укрепленията, бѣше въ повечето мѣста силно камениста и изкопаване дори на прости окопи бѣше работа крайно трудна, а на много мѣста невъзможна безъ камънарски барутъ.

А барутъ даваха рѣдко и тогава, въпрѣки запрещението и риска, войницитѣ човъркаха неексплодиранитѣ гранати, за да си набавятъ барутъ.

Тамъ пѣкъ, гдето почвата бѣше мека, изкопването на здрави скривалища дълбоко въ земята бѣше невъзможно, поради подпочвената влага, а живѣенето въ тия скривалища бѣ крайно нехигиенично.

Поради близостта на противника (30—200 м.), работата по позицията бѣ свързана съ постоянни жертви. За 8 месеца (отъ май 1917 г. до края на годината) безъ бой 30 полкъ е далъ 285 убити и 1.092 ранени!

Особено тежко действуваше върху духа на войскитѣ тежката продължителна зима. Въ 1917 г. зимата настѣпи въ м. септемврий съ 20—25° студъ и продължи безъ прекъсване до края на м. май 1918 г.

Числото на заболѣлитѣ и замръзналитѣ расте ежедневно и тѣ достигатъ около 500 души въ полкъ!

Въ окопитѣ не може да се пали огънь, защото огньоветѣ се виждатъ отъ врага и затова се назначаватъ кюмюрджии да правятъ дървенъ кюмюръ . . .

Буря бушуваше ежедневно. Презъ м. януарий една такава стихия заравя живи въ 30 полкъ 150 души, които сѣ разровени следъ 2, 3 до 5 дни и 13 души умиратъ, а 137 души сѣ съ замръзнали части.

Храната е съвсемъ недостатъчна, за да поддържа силитѣ на тѣзи отрудени хора: хлѣбътъ е едвамъ 600 гр. на день и не стига за тѣй изтощенитѣ организми, чорбата е недостатъчна и слаба; варива малко; месо съвсемъ малко, а има цѣли месеци безъ месо. . .

Облѣкло? — парцали!

На 10 януарий двама офицери: единъ, нашъ и единъ германецъ сѣ натоварени да провѣрятъ състоянието на 1/8 бригада и тѣ констатираха: „Видѣхме покъртителни сцени: окъсани хора, обути съ тънки царвули, носѣха на грѣбъ разни товари. Имаше хора безъ флансли . . . съ извехтѣли и изтънѣли шинели, съ куртки станали на парцали . . . На единъ войникъ половината му кракъ се подаваше отъ ботуша навънъ. Хората брадясали, непочистени, немити отъ дълго време. Отслабнали отъ непрекъснатата борба и слаба храна, тѣ приличаха на привидения. Войницитѣ носѣха дърва на грѣбъ отъ 2 км., други носѣха дървени вѣглища съ торби, изцапани, сѣщински вѣглищари. Въ подслонитѣ бѣ мизерия, хората лежаха на влажната студена земя“.

При приемането на 2-ра дивизия генералъ Русевъ въ м. юний донася: „Маса войници безъ нищо на краката си, часовиятъ босъ! Горното облѣкло парцали, долното — съвсемъ нѣма или парцали“.

Съ затопляне на времето презъ м. м. априлъ и май започва и топенето на снѣговетѣ. Окопитѣ и слабитѣ подслони започватъ да се рушатъ, пѣлиятъ се съ вода, пѣтищата се разкалватъ и положението на защитницитѣ става още по-тежко. Въ сѣщото време

бойната дейност се засилва и противникът не ни оставя на спокойствие. Въ края на м. май той обстрелва съ силен барабанен огън позициите ни и произвежда и една частна атака, но частите издържат огъня и атаката и дори сами контър-атакуват врага, като само 30 полк дава 117 души жертви.

Чакъ съ настъпването на м. юний времето се подобрява и тогава закипява усилена работа по укрепването, да се къртят скали, да се копят окопи, да се съкат и пренасят гори, да се строят закрития, фурни, складове, мостове, бичкиджийници за дъски за обличане, бани за обезвъшчаване, носене на гръб хляб и пр. и пр.

Полковете тръбваше сами да си извършват и цялата интендантска служба, иначе катастрофата щеше да настъпи много по-рано. Те отделят войници за косачи и преносвачи на сѣно, овчари за стадата, пазачи на слабия добитък, мандраджии, пазачи по ливадите, охрана на гарите, охрана на вагоните, за да не се краде изпращаното и какво ли не още! Всички по-интелигентни, по-хитри войници, или ония, които имат някаква специалност, се измъкват от строя. При това положение няма нищо чудно, че бойният състав на ротите бѣ намалѣл извънредно много и количествено и качествено. Въ ротите въ строя остават не повече от 70—80 души. Съ 80 души въ строя, ротите тръбваше да отбраняват, охраняват и окопават фронтъ, дълъг сѣдно около 800 м. За какво по-напредъ? На западния фронтъ това бѣ фронтъ почти на цяла дивизия!

Още една цифра, която характеризира положението. Въ полковете бѣха изпратени за попълване на загубите турци, албанци, гърци и др. Въ 10 полкъ имаше такива 591 човѣка, а въ 30 полкъ още повече — 645. Приблизително същото бѣ положението и въ 29 и 32 полкове.

Слабите сили на полковете, дългата позиция и уморителната денонощна бойна служба едва имъ позволиха да си създадат твърде слабо укрепена позиция въ една тънка линия. Те не можаха да помислят дори за укрепване на по-задните висоти. Затова

тръбваше да мислят и се грижат по-горните началници (бригадни, дивизионни, корпусни и особено въ армията). Отговорността за неукрепяването на тия тѣй важни висоти е тѣхна. Най-голяма отговорност за това нехайство носят германските генерали на нашия фронтъ, подъ чието главно началство се намираха войските на Добро-поле. Тѣзи генерали бѣха не еднажъ предупреждавани отъ войсковите началници, но и до самото начало на катастрофата те упорствуха въ своето предубеждение, че планинската позиция на Добро-поле е естествено силна, и че противникът не ще се реши да атакува тукъ, а ще поведе своята главна атака отъ Битоля къмъ Прилепъ и не взеха мѣрки за засилване на Доброполския участък, въпреки очевидната опасност.

Въ заключение, съотношението на силите — морални и материални — бѣ до такава степен на страната на противника, че само по някакво чудо нашите полкове биха могли да задържат позицията си на Добро-поле.

Артилерийската подготовка на атаката

На 14 септемврий, въ 8 ч. сутринта артилерията на противника откривнезапно огън по цялия фронтъ, отъ Дойранското до Охридското езеро. Разбира се, че най-силен бѣ този огън срещу Доброполския участък.

Артилерията на противника бѣше се престреляла отдавна и нейните снаряди попадаха точно въ нашите окопи и по нашите батареи. Денят бѣ ясен и противникът можеше да наблюдава добре резултатите отъ тази стрелба. Въ скоро време цялата наша позиция се задими отъ прахъ и прѣскания на снарядите. Гората и сухата трева се запалиха на много мѣста, и димътъ задушаваше нашите защитници.

Телефонните жици бѣха скѣсани, окопите и много отъ скривалищата бѣха разрушени и затрупваха останалите въ тѣхъ защитници.

Нашите батареи бѣха много слаби да се борятъ съ неприятелските батареи и затова те не влизаха въ борба съ тѣхъ, а пестѣха гранатите си, за да могатъ да дадатъ преграденъ огън срещу пехотата на про-

тивника, когато тръгне въ атака. Това бѣше очевидна грѣшка, защото преднитѣ окопи на противника, отгдето пехотата му тръгна въ атака, бѣха много близко до нашитѣ окопи и нѣмаше време да се даде единъ ефикасенъ артилерийски преграденъ огънь. По-добре щѣше да бѣде, ако нашитѣ батареи, колкото и трудно да бѣше това, обстрелваха неприятелскитѣ окопи, гдето се събираше пехотата му и се готвѣше за атака, а не да я чакатъ да тръгне, та тогава да я обстрелятъ.

Стрелбата на противника продължи съ малки прекъсвания презъ цѣлия денъ съ обикновени, а на мѣста съ газови снаряди. Нѣколко пѣти стрелбата отслабваше и неприятелски стрелци се приближаваха до нашитѣ окопи, а неприятелски аероплани летѣха ниско. Очевидно, това бѣха неприятелскитѣ разузнавачи, които искаха да проверятъ резултата отъ стрелбата.

Страшниятъ, непрекъснатъ, масовъ артилерийски огънь, какъвто защитниците не бѣха виждали до тоя денъ, трѣсѣхъ на голѣмитѣ мини, димътъ, пожаритѣ, разрушенитѣ окопи и скривалища съ засипанитѣ въ тѣхъ другари — всичко това се отрази много тягостно върху духа на уморенитѣ защитници, мнозина бѣха съ притъпени чувства, имаше полудѣли, други ослѣпѣли, оглушени, онѣмѣли, но всички части останаха непоколебани на позицията, готови да дочакатъ последния ударъ на противника. Въ нѣкои части, близката и голѣма опасностъ бѣ увеличила бодростта и смѣлостта.

Цѣла нощъ неприятелската артилерия, съ малки прекъсвания, продължаваше стрелбата. Съ това тя прѣчеше да се поправя позицията и да се мѣстятъ войскитѣ.

АТАКАТА

На разсъмване на 15 септемврий започна и неприятелската пехотна атака по цѣлия фронтъ на Доброполе. Артилерията на атакуващитѣ дивизии образува гъстъ огненъ ваякъ предъ пехотнитѣ колони и задъ този ваякъ последнитѣ се впуснаха въ атака. Отъ този моментъ започва истинската Доброполска трагедия, въ която шепи защитници ще се борятъ отчаяно за своя собственъ животъ и за живота на родината си.

Ето въ подробности какъ се разиграва тукъ тази страшна кървава трагедия:

БОЯТЪ НА 10 ПЕХ. РОДОПСКИ ПОЛКЪ

(вижъ схема № 4)*

Полкътъ бѣ заелъ позицията тъй, както е показано на плана, отъ Родопска скала до пункта „Камѣка“. По-

Схема № 4

*) Описанието на боя на този полкъ е направено главно по изучаванията, направени отъ участника майоръ Хубеновъ.

зицията е дълга по фронта 4380 м. и се състои от една тѣсна верига отъ висоти, най-високата отъ които е в. „Соколъ“, който стърчи високо надъ останалата позиция. Веднага задъ тази верига отъ висоти започва гористъ дълбокъ долъ. Висотитѣ първи, втори и трети гребенъ сѣ отдалечени на около 2 клм. отъ центъра на позицията, но за жалостъ тѣзи височини бѣха неукрепени. Въ полка се намираха общо 1300 бойци, 45 картечници, 6 минохвъргачки. Но две роти и 12 картечници бѣха отдѣлени въ бригадна поддръжка.

Командирѣтъ на полка — полковникъ Токушевъ, — заедно съ адютанта си въ това време се намираше въ Кюстендилъ, гдето бѣ извиканъ въ надвечерието на боя, заедно съ 96 души избрани войници и нѣколко офицери, по случай посрѣщането на Баварския кралъ. Въ момента, когато всѣки човѣкъ и пушка бѣха отъ такава важностъ на Добро-поле, тѣзи войници и офицери бѣха като че ли нарочно отстранени отъ полка. Полковникъ Токушевъ се завърна при полка си едва следъ свършване на боя, на 15 септемврий.

Противникѣтъ насочи своитѣ атакуващи части, тъй както е показано на схемата. Части отъ сръбската Дринска дивизия (6 полкъ) атакуваха къмъ дѣсния флангъ, а четири дружини отъ 122 французка дивизия — останалия фронтъ на полка.

Материалнитѣ повреди, които артилерията на противника извърши срещу закритията на полка на 14-и презъ нощта срещу 15 септемврий не бѣха така значителни, но изненадата отъ тази невиджана артилерийска стрелба бѣ огромна и тя опѣна нервитѣ на защитницитѣ до болезненостъ. Тѣбваше да се очаква, че тази невиджана артилерийска подготовка ще направи да падне като узрѣлъ плодъ позицията, но очакванията на противника не се сбѣднаха. Въ противовесъ на изтощението, нѣкаква вътрешна сила се надига въ душитѣ въ минути на тежка опасностъ и тя е, която превръща хората въ герои. Въмѣсто да бѣдатъ деморализирани, нашитѣ войници сѣ посрѣщнали разузнавачитѣ на противника бодри и въ пълна готовностъ.

На 15 септемврий, въ 5½ часа, неприятелскитѣ колони се втурнаха срещу позицията на полка и боятъ се разви така:

а) Срещу участъка на I-ва дружина: Атаката на сръбитѣ срещу 3-та рота нѣмаше успѣхъ. Защитницитѣ обсипваха настѣпващия по стрѣмнитѣ скали противникъ съ бомби и картеченъ огънь и го спрѣха.

Яростна борба се завърза около в. Соколъ, заетъ отъ 4-а рота на полка. Срещу Соколъ настѣпватъ две французки дружини. Когато неприятелскитѣ вериги достигатъ на нѣколко крачки отъ нашитѣ окопи, тѣ биватъ посрещнати съ огънь и отбити. Преднитѣ неприятелски вериги сѣ засилени, атаката е повторена нѣколко пѣти, но винаги безъ успѣхъ. Въ центъра на ротата нашитѣ преминаватъ сами въ настѣпление и достигатъ неприятелскитѣ окопи. Отдѣлни неприятелски стрелци успѣватъ да се покатерятъ по скалитѣ къмъ дѣсния флангъ на 4-та рота, унищожаватъ дѣснитѣ два поста и навлизатъ въ окопитѣ на ротата. Но тукъ тѣ сѣ посрещнати отъ нѣколко войници, начело съ ротния командиръ кап. Влайковъ и биватъ спрѣни. Храбриятъ капитанъ Влайковъ е раненъ отъ бомба въ ръката, и все пакъ продължава да командува, да вдъхновява своитѣ преданни войници и да задържа врага. Но пробивѣтъ въ дѣсния флангъ на ротата бѣ направенъ вече и силитѣ на ротата бѣха много слаби за да спратъ нахѣлталия противникъ. Въпрѣки голѣмитѣ жертви, дадени отъ противника, нови негови вериги прииждатъ къмъ дѣсния флангъ на ротата и постепенно я ограждатъ. Командирѣтъ на ротата кап. Влайковъ е раненъ повторно въ корема и пада полумъртавъ въ пленъ. Водени отъ своитѣ началници останалитѣ живи войници отъ ротата се опитватъ да си пробиятъ пѣтъ къмъ в. „Змеица“, но не успѣватъ. Само отдѣлни стрелци се оттеглятъ, а останалитѣ, здрави и ранени, събрани около централния заслонъ, сѣ избити или пленени.

Но и противникѣтъ дава тежки загуби. Единъ дружиненъ командиръ е убитъ, а други — раненъ, а храбрата защита на Родопци направи толкова силно впечатление на началника на французката дивизия, че той изпраща на атакуващитѣ подкрепа две роти отъ своя резервъ. Върхътъ Соколъ пада въ неприятелски ръце въ 10½ часа преди пладне. За да завършимъ описанието на геройската борба на I-а дружина на в. Соколъ, трѣбва да споменемъ, че дружинната

поддръжка — 1 и 2 роти — заематъ позиция съ фронтъ на изтокъ и заедно съ 3-та рота не позволяватъ на противника да развие своя успѣхъ къмъ съседния 28 полкъ. Презъ цѣлия денъ на 15 септемврий, тѣ водятъ упоритъ бой и, въпрѣки заповѣдта на командира на полка и на бригадния командиръ отъ съседната 2-ра дивизия да отстъпятъ, тѣ оставатъ на позицията си и тогава, когато ясно сѣ виждали, че въ лѣво отъ тѣхъ всички наши позиции сѣ отстъпени и противникътъ е нахълталъ дълбоко въ тила. Тѣзи роти започватъ да се оттеглятъ, едва въ 6¹/₂ часа вечерята. Оттеглянето имъ е станало планомѣрно и незабелязано отъ врага, който заема окопитѣ имъ едва къмъ 10¹/₂ ч. вечерята.

б) **Срещу участъка на 3-а дружина.** Главната атака е насочена срещу лѣвия флангъ на дружината, срещу Камъка и в. Сръбски постъ.

Следъ като неприятелскитѣ шурмови вълни настѣпватъ, наблюдателитѣ отъ нашитѣ окопи хвърлятъ бомби и даватъ сигналъ за тревога. Защитниците изкачатъ отъ закритията и се започва ржкопашна борба.

Германскитѣ картечници отъ Камъка (5 картечници) откриватъ огънь въ посока на 30 полкъ — Сипестата висота — и задържатъ временно настѣпващия противникъ, но поради надмощието му, той прониква на нѣкои мѣста въ окопитѣ на 11-та рота и следъ упорита борба, къмъ 6¹/₂ часа, овладѣва окопитѣ и Камъка. Едни отъ защитниците на окопитѣ попадатъ въ пленъ, а други успѣватъ да се оттеглятъ и съобщаватъ на командира на ротата — поручикъ Ф. Ангеловъ, че противникътъ е завладѣлъ Камъка. Начело на ротната поддръжка, поручикъ Ангеловъ се хвърля въ контръ-атака, но пада убитъ, заедно съ по-голямата частъ отъ войницитѣ му, въ ржкопашенъ бой.

Следъ своя успѣхъ срещу 11-та рота, проникналиятъ въ тила противникъ се насочва къмъ съседната 10-а рота. И тукъ се разиграва кървавъ ржкопашенъ бой съ една група войници, събрани около командира на ротата си поручикъ Коевъ Димитъръ. Въ тази борба пада геройски командира на ротата заедно съ

нѣколко отъ най-храбритѣ му войници и противникътъ овладѣва позицията му.

Едновременно съ това, неприятелски части се насочватъ и къмъ в. Сръбски постъ, заетъ отъ 8-а рота отъ полковата поддръжка съ единъ картеченъ взводъ. Къмъ 7¹/₂ часа наблюдателитѣ виждатъ неприятелски вериги да настѣпватъ срещу тѣхъ. Единъ взводъ на ротата, подъ командата на подофицера Манолъ Динковъ, изкача отъ заслонитѣ и, заедно съ картечния взводъ, открива силенъ огънь. Врагътъ се връща. Така сѣ били спирани и връщани два-три пъти неприятелскитѣ вълни, но най-после, защитниците се виждатъ обградени отзадъ. Вѣроятно това сѣ били неприятелски войници, проникнали въ тилъ следъ успѣха имъ срещу 10 и 11 роти. Въ това безнадежно положение, една група отъ 30 храбърци се хвърля съ бомби срещу обградили ги противникъ и разкъсватъ обрѣча, но едва 10—15 души се спасяватъ, а останалитѣ сѣ избити въ неравна борба. Останалитѣ войници отъ 8 рота сѣ пленени и къмъ 8 часа противникътъ завладѣва в. „Сръбски постъ“.

5 рота отъ полковата поддръжка съ единъ картеченъ взводъ заематъ последователно Самодивска поляна и Моминъ гробъ и тукъ задържатъ напредването на противника до 5 часа следъ пладне. Вечерята разпръснатитѣ отъ полка войници се събиратъ въ долината на рѣка Градешница и се подготвятъ за нова отбрана на следния денъ на Тунджански гребенъ, а следъ това и на линията на Козяцитѣ. Тукъ се събраха всичко около 460 войника. Останалитѣ бѣха ранени, убити и пленени. Успѣхътъ на противника бѣ голѣмъ, макаръ че и той го заплати съ 500 души убити и ранени свои войници и офицери.

БОЯТЪ НА 30 ПЕХОТЕНЪ ШЕЙНОВСКИ ПОЛКЪ*)

Полкътъ, подъ началството на полковникъ Дюдюковъ, бѣше разположенъ на позицията тѣй както е по-

*) Описанието за действията на този полкъ е направено споредъ подробното имъ изучаване отъ участника въ боеветѣ бившъ командиръ на 1-а дружина, сега полковникъ о. з. Боню Прагановъ. Вижъ „Доброполската трагедия“ кн. 9 и 10 В. Исторически сборникъ 1933 г.

казано на схемата № 5. Първа дружина отбраняваше дясния участък на полка — висотите Сипкава, Скалиста, Томова и Котата. Трета дружина отбраняваше левия участък — от Котата до Доброполската рѣка; 2-ра дружина бѣ въ полкова подрѣзка. По линията на окопите позицията бѣ дълга около 4½ клм. и се зае-

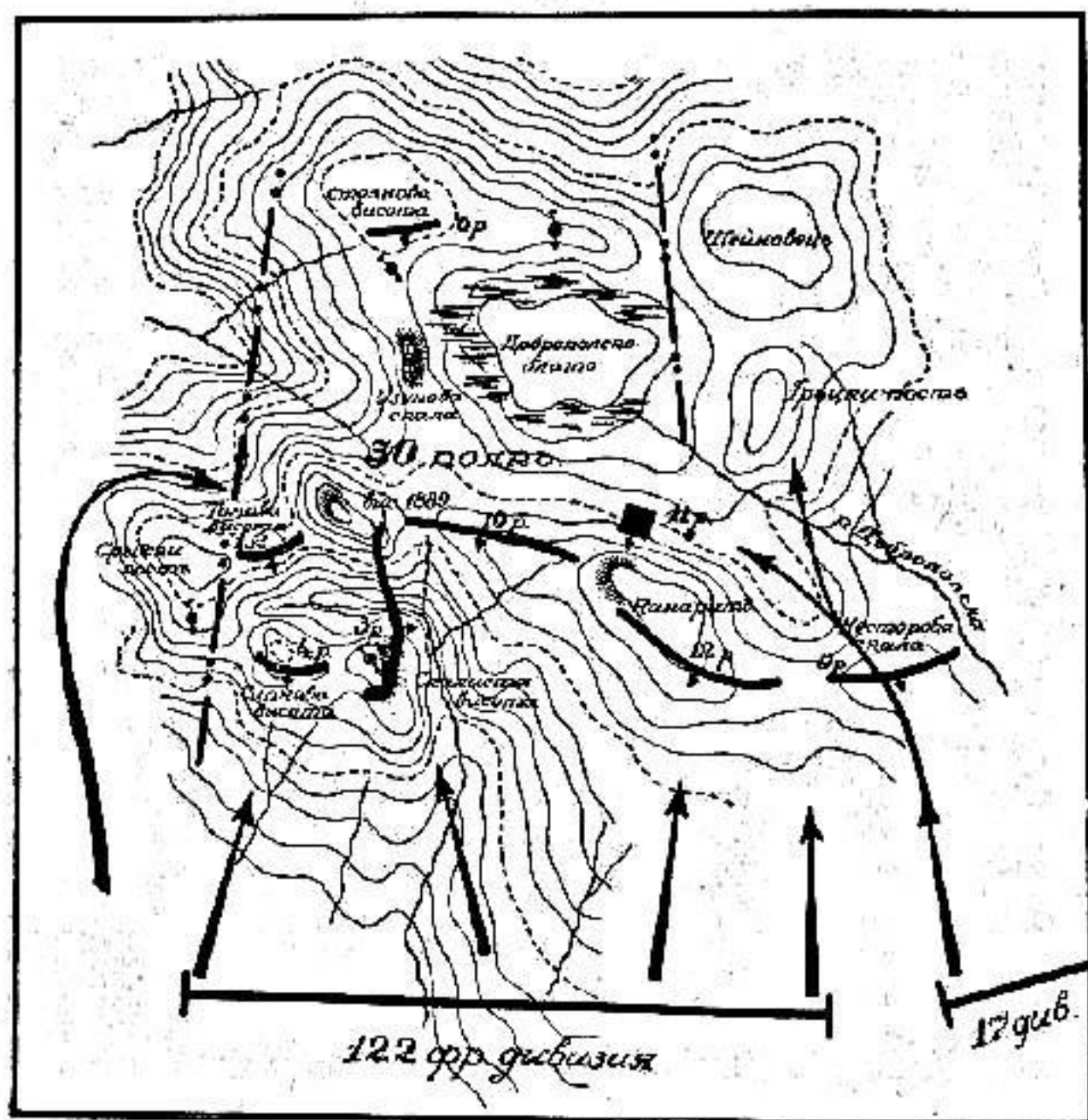

Схема № 5

маше съ около 1600 бойци и 32 картечници.

Най-важната точка отъ позицията бѣ високиятъ 1889 м. връхъ Котата. Позицията бѣ укрепена съ два реда окопи, съ скривалища за бойците и телени мрежи предъ окопите.

На 1½ клм. задъ предната линия се намираше

гребена Стоянова висота и продължението ѝ къмъ в. Шейновецъ, който позволява да се организира отбраната въ дълбочина и действително тѣзи висоти изиграха голѣма роля въ упорната отбрана на позицията.

Противникътъ (122 фр. дивизия) насочи главните си сили срещу тоя полкъ, тъй както е показано на плана. Срещу крайния лѣвъ флангъ на полка настѣпиха части и отъ 17 колониална дивизия. На 15 септемврий, въ 5½ часа сутринята, неприятелските пехотни вѣдни се втурнаха срещу позицията на полка и успѣватъ да проникнатъ въ нѣкои пунктове. Атаката бѣ поведена тъй ненадейно и отъ толкова близко разстояние, че нѣмаше нищо чудно въ този неприятелски успѣхъ. Въ подробности боятъ се разигра по следния начинъ: на Сипкавата висота се намираше 4 рота отъ полка. Следъ като противникътъ пренася своя артилерийски огънь въ тила и неприятелските войски се появяватъ, наблюдателите даватъ сигнала тревога и всички защитници излизатъ отъ скривалищата, залѣгатъ въ ямитѣ, изкопани отъ артилерията и закипѣва упоритъ бой на близко разстояние. Германските картечници отъ Камѣка, както се каза по-горе, помагатъ на 4-та рота съ своя флажговъ огънь, а минохвъргачките отъ Томова висота обстрелватъ съ мини противника. Нашата артилерия не можа да вземе участие въ този бой.

Нѣколко атаки на противника сж отбити, но неговите задни вериги напиратъ, попълватъ загубите, заливатъ висотата съ хора и продължаватъ настѣпленieto къмъ Томова висота и Котата. Когато се развидѣли, на Сипкавата висота бѣха останали само група хора, които въ дрезгавината не сж забелязали, че сж обходени. Най-после тия храбреци си пробиватъ пътъ презъ неприятелските вериги и успѣватъ да се присъединятъ къмъ другарите си на „Томова висота“. Къмъ 6½ часа Сипкавата висота бѣше вече въ ръцете на врага.

На Скалистата висота, заета отъ единъ взводъ отъ 3-та рота и 2 картечници, се разиграва една епична борба, която трѣбва да се отбележи по-особено. Още въ тъмно противникътъ бѣ обходилъ височината отъ изтокъ и изпълнилъ долѣтъ северно отъ нея, но за-

щитниците водеха бой с противника предъ себе си и го заставиха да се спре. Всички началници и голѣма частъ отъ войниците сж убити и ранени. Когато се съзори и останалитѣ защитници се виждатъ оградени, една частъ отъ тѣхъ, 4—5 души, си пробиватъ пътъ презъ редоветѣ на противника и стигатъ на Томова висота, а нѣколко души прибѣгватъ въ картечното гнѣздо на подпоручикъ Мазгаловъ, гдето продължаватъ борбата подъ началството на този беззаветно храбъръ герой-офицеръ.

Картечното гнѣздо на Скалистата висота бѣ изкопано подъ самата скала и можеше да стреля едновременно на северъ, изтокъ и югъ. Подъ скалата бѣха направени стаи за войниците, за патрони и за вода. Артилерията и минитѣ на противника не можаха да разрушатъ гнѣздото и когато започна атаката, картечниците заеха мѣстата си. Полесражението се покри съ убити и ранени, но противникътъ не можеше да бѣде спрѣнъ само съ две картечници и той продължи настѣплението си, като остави хора да се разправятъ съ тази неочаквана съпротива. Така подпоручикъ Мазгаловъ и неговитѣ храбри 13 войници сж оградени. Но тѣ иматъ достатъчно патрони, бомби, пушки и вода и се приготвяватъ за отчаяна борба.

Неприятелскитѣ шурмови групи заобиколиха отъ всички страни гнѣздото и то остана като островъ всрѣдъ окръжилия го противникъ. Тогава се започва една нечувана борба на животъ или смъртъ. Противникътъ надделява само следъ дълги усилия и множество жертви и само следъ като донесе огнепрѣскачки и изгаря презъ отворитѣ на картечницитѣ всички защитници. Само двама души сж се спасили по чудо, за да ни разкажатъ за дивното себепожертвование на тия никому неизвестни герои-светци. И когато дори противникътъ се възхищава отъ подвига имъ, като казва за тѣхъ: „тѣ предпочетоха да бѣдатъ изгорени съ огнепрѣскачки, но не се предадоха“ (капитанъ Рениери), ние не намѣрихме и за тѣхъ по-жестоки и светотатствени думи отъ тия да ги окачествимъ като предатели.

На Канаритѣ се води упоритъ и успѣшенъ бой, но противникътъ ги завладява, вследствие на успѣха му срещу съседната 9-а рота и появяването му въ

тилъ. Тукъ 12-а рота отъ полка, командувана отъ храбрия поручикъ Старирадевъ и неговитѣ прекрасни офицери: Чанковъ, Балниковъ и Леоновъ и подофицера Теню Димитровъ, отбиватъ нѣколко неприятелски атаки, контъръ-атакуватъ и изгонватъ нахълталия въ лѣвия флангъ въ окопитѣ противникъ, но въ момента, когато сж се смѣтали победители, тѣ се виждатъ окръжени отъ противникъ, появилъ се въ тила имъ. Тогава поручикъ Старирадевъ събира наоколо си 50—60 войници и съ ножъ и бомби си пробива пътъ къмъ Узунова канара. Само трима офицери и 7 души войници се спасяватъ отъ тѣзи герои. Останалитѣ сж избити или ранени по пътя на тѣхната Голгота отъ Канаритѣ до Узунова скала.

На лѣвия флангъ на полка, при Доброполската рѣка бѣ на позиция 9-а рота, командувана отъ поручикъ Бончевъ Никола, адвокатъ отъ София, старъ ветеранъ-храбрецъ, баща командиръ, обожаванъ отъ войниците му. Ротата въ съставъ 100 души, съ две картечници, заема участъкъ отъ 900 м., покритъ съ въковни гори. Въ утринния здрачъ, противникътъ нахълтва въ окопитѣ на ротата и тукъ се започва рѣжкопашна борба съ прѣснатитѣ изъ гората групи войници. Поручикъ Бончевъ, съ револверъ въ рѣка, застаналъ на чело на ротната подрѣжка, насърдчава войниците си, но бива ограденъ отъ група чернокожи и въ рѣжкопашна борба е намушенъ на ножове. Ротата е била напълно унищожена.

На Несторовата скала сж се намирали две наши картечници и група пехотинци. Тѣ отбиватъ храбро неприятелскитѣ атаки и се задържатъ на мѣстото си до 12 часа по обѣдъ, когато сж окръжени отвредъ и пленени.

На конусообразния върхъ Котата (1889) нѣмаше мѣсто за пехотна защита. Тукъ въ скалата бѣ изкопано гнѣздо за 2 картечници. Картечницитѣ стреляха по всички възможни посоки и отбиваха противника чакъ до два часа следъ пладне, когато бѣха оградени и съ трудъ се изтеглиха единъ по единъ.

Въ пространството между Котата и Канаритѣ бѣха разположени 3-а рота и 10-а рота. Тукъ противникътъ прониква въ позицията на едина взводъ на 10-а рота, но другиятъ взводъ, подъ командата на

подофицера Георги Русевъ, се задържа упорито на позицията си до пълното му окръжаване, заедно съ 3-а рота.

На Томова висота се води упоритъ бой съ много жертви и отъ дветъ страни. Върху отбраната на този пунктъ командирътъ на 1-а дружина майоръ Драгановъ бѣ съсредоточилъ главното си внимание и всички останали защитници отъ дружината го защитаваха съ сетни сили до 11 часа преди пладне. Множеството атаки на противника сж отбити съ огнь, бомби и контръ-атаки. Противникътъ донася огнепръскачки, съ които внася смущение въ нашитъ редове и почти заема височината, но е контръ-атакуванъ и избѣгва отъ нея. За жалостъ, въ тази борба ротитъ изгубватъ 4 ранени и 6 убити офицери, между които и двамата ротни командири на 1 и 2 роти храбритъ поручикъ Карадрагановъ и капитанъ Радевъ, а сжщо и множество отъ най-храбритъ войници и почти всички подофицери. Само шепа бойци бѣха останали на висотата. Но противникътъ не се реши вече на нова фронтална атака, а понесълъ самъ голѣми загуби, дочака резултата отъ обходното си движение презъ в. Сръбски постъ и западно отъ него. Къмъ 11 часа и 10 минути неприятелскитъ вериги изпъкватъ съвършено неочаквано отъ гората въ тилъ на Томова висота и останкитъ отъ защитницитъ ѝ, около 140 души, сж били заловени въ плѣнъ. Само отдѣлни войници сж успѣли да се промъкнатъ презъ неприятелския обржчъ.

На Узунова канара две наши картечници подъ командата на героя подпоручикъ Андреевъ, се държатъ упорито на мѣстото си до 11 часа предъ пладне, когато сж били оградени отъ неприятелски пехотинци, дошли отъ гористата долина западно отъ Канарата. Подпоручикъ Андреевъ, обаче, не се съгласилъ да отстъпи отъ позицията си безъ писмена заповѣдъ. Той продължилъ борбата, макаръ ограденъ отъ всички страни, отказва да се предаде и, подобно на своя приятелъ Мазгалова, загива изгоренъ отъ огнепръскачки въ гнѣздото на своитъ картечници, заедно съ десетина негови войници.

Между Узуновата канара и Стояновата висота се намираше единъ упоренъ пунктъ, който противникътъ нарича Ставра. Тукъ бѣ на позиция 6 рота съ

4 картечници. Тукъ се е разиграла една ожесточена борба, за която самъ французкиятъ капитанъ Рениери пише съ уважение. Укреплението е било заето само следъ като е била вкарана въ действие многочислена артилерия, обхванато отъ пехотата отъ западъ презъ гората и сж убити на мѣсто 6 български картечни войници.

На Стоянова висота бѣ 7 рота отъ полка подъ началството на поручикъ Толевъ и 2 орждия отъ взвода на подпоручикъ Ханджиевъ. Орждията на подпоручикъ Ханджиевъ отдавна сж били строшени отъ артиленията на противника, а частъ отъ войницитъ избити. Следъ като противникътъ окръжава ротата отъ три страни, командирътъ ѝ дава заповѣдъ да се оттегли на северъ.

На гребена между Стоянова висота и Шейновецъ бѣха заели позиция 4 наши картечници подъ командата на храбрия поручикъ Пенчевъ. Къмъ тѣхъ се присъединили и нѣколко отстъпили войници отъ 29 полкъ и една германска картечница отъ Гръцки постъ. Тази група води бой презъ цѣлия день, като стреля по всички посоки и задържа настѣплението на противника. Особено голѣма полза принася при борбата, която 53 полкъ води на Шейновецъ, за която борба ще стане дума малко по-късно. Противникътъ открива мѣстото на тѣзи картечници и полага голѣми усилия да ги унищожи. Къмъ 2½ часа следъ пладне тукъ оставатъ всичко 5 души здрави войници, на позицията лежаха 9 души убити, въ подслона 4 души умрѣли и 12 души ранени. Отъ картечницитъ могла да действува само едната. Самъ поручикъ Пенчевъ е раненъ, а противниковитъ вериги започватъ вече да доближаватъ до върха на висотата. Поручикъ Пенчевъ решава най-после да спаси останалитъ свои войници и ето съ какви троателни думи той описва този последенъ моментъ . . . „виждайки, че борбата по-нататкъ е безполезна, извадихъ затворитъ на картечницитъ, цѣлунахъ картечницата, съ която действувахъ, отидохъ въ подслона, взехъ сбогомъ отъ раненитъ си войници, а съ останалитъ 5 души, подъ градъ отъ куршуми успѣхъ да стигна гората и се спасихъ. Тамъ достигнахме само трима, останалитъ бѣха ударени отъ куршуми . . .“

За да завършимъ описанието на борбата на 30 полкъ, ще приведемъ най-после думитѣ на капитанъ Фотияди, който ни описва хода на боя отъ страна на противника съ следнитѣ думи: . . . „участъкътъ отъ позицията Добро-поле бѣше буквално задавенъ отъ атакуващитѣ вълни . . . Дебуширането на дружинитѣ на северъ срещна силна съпротива отъ страна на противника, който, съвзетъ отъ първата изненада, се отбраняваше отчаяно . . .“

Кое кораво сърдце може да остане хладнокръвно при толкова себепожертвование и героизмъ и чии уста могатъ още да хулятъ българския войникъ?

БОЯТЪ НА 29 ПЕХ. ЯМБОЛСКИ ПОЛКЪ

Полкътъ бѣ разположенъ на позиция тъй както е показано на схема № 6. 1-ва и II-ра дружина заемаха окопитѣ, а III-та дружина бѣ въ полкова подрѣжка.

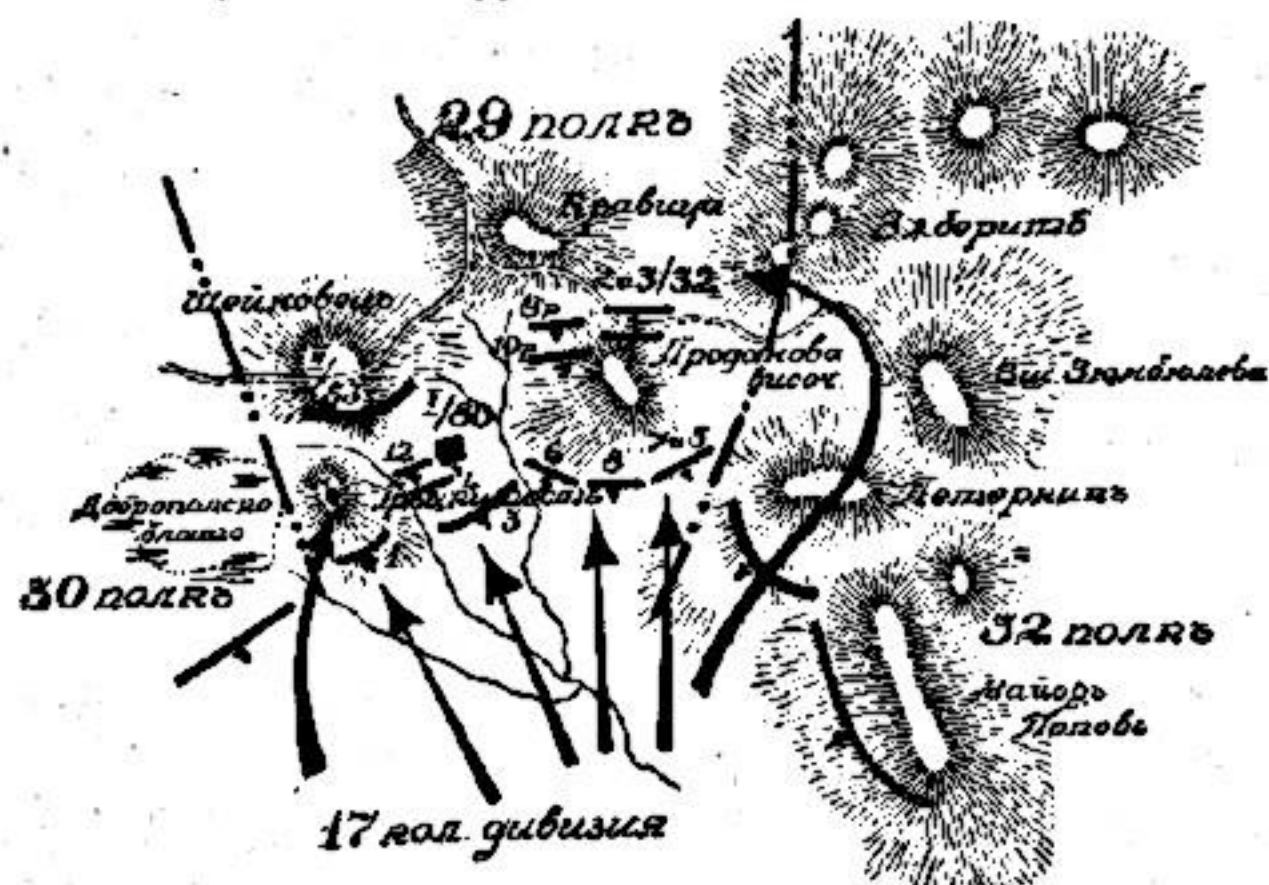

Схема № 6

Въ подкрепа на полка бѣха изпратени и следнитѣ части: I дружина отъ 80 полкъ отъ резерва на 3 дивизия усили дѣсния дружиненъ участъкъ, 3 германски картечници бѣха разположени на Гръцки постъ, 2-ра дружина отъ 53 полкъ съ 8 картечници, зае пози-

цията на в. Шейновецъ, а 2 роти отъ 32 полкъ усилиха лѣвия дружиненъ участъкъ на полка.

Полкътъ се командуваше временно отъ спокойния, смѣлъ и разпоредителенъ майоръ Пѣйчевъ, който замѣстваше смъртно ранения единъ день преди боя полкови командиръ. Въ строя имаше всичко 1728 бойци, 48 офицери и 6 кандидатъ-офицери. Самата позиция на полка бѣше крайно несполучливо избрана. Тя бѣ разположена въ самата гора, по обрънатитѣ къмъ противника южни склонове на висотитѣ Гръцки постъ и Проданова и бѣше дълга 6 км. по линията на окопитѣ.

Срещу полка бѣ насочена цѣлата 17-а французка колониална дивизия.

Следъ продължителната артилерийска подготовка на атаката (на 14 и презъ нощта срещу 15 септемврий), споредъ думитѣ на полковия командиръ, духътъ на Ямболци не само че не е отслабналъ, а на-противъ, предъ лицето на опасността, тѣ бѣха съ повишено внимание и желание да се удържи непременно позицията.

Както е известно, въ 5½ часа сутринта на 15 септемврий, въ сутринната дрезгавина, се разгорѣ пехотния бой по цѣлата линия на Доброполската позиция. Срещу 29 полкъ боятъ се разви по следния начинъ.

Въ лѣсния участъкъ на полка, точно въ 5½ часа противникътъ пренесе огъня на артилерията си въ тила на нашата позиция и неговитѣ атакуващи вълни се втурнаха ненадейно срещу нашитѣ окопи. Тѣ можаха да изненадатъ 1-ра рота, навлѣзоха въ окопитѣ безнаказно и ги отминаха. Тѣ отминаха дори и скривалището на ротната подрѣжка, което бѣ на около 70 крачки отъ окопитѣ, гдето се намираше и ротния командиръ подпоручикъ Андреевъ. Излѣзлитѣ отъ скривалището войници виждатъ въ дрезгавината на стотина крачки хора въ тила си и предполагатъ отначало, че това е идващата на помощъ дружинна подрѣжка. Скоро, обаче, тѣ се ориентиратъ и откриватъ огънь срещу имъ. Но нови неприятелски вълни приждатъ отъ фронта и тѣ сж окръжени. Завързва се кратка борба на най-близко разстояние, въ резултатъ на която ротната подрѣжка на 1-ва рота бива пленена.

Съ този успѣхъ на противника, тънката наша укрепена линия бѣше веднага скъсана и противникътъ, безъ да обръща внимание на останалитѣ по позицията наши войници, презъ образувания отворъ се насочва безспирно къмъ Гръцки постъ. Тукъ той завързва една кръвопролитна борба съ третѣ германски картечници, но скоро и тѣ сж принудени да млъкнатъ; началникътъ имъ — офицерския кандидатъ Грюнеръ е тежко раненъ и противникътъ става, още въ 7 часа сутринята, господаръ на най-важния пунктъ на дѣсния флангъ на 29 полкъ. Този неговъ неочакванъ успѣхъ реши сждбата на дѣсния дружиненъ участъкъ. Малцина отъ защитницитѣ му можахъ да се спасятъ отъ пленъ.

За успѣха на противника помогна и обстоятелството, че 1-ва рота бѣ останала въ този решителенъ бой само съ единъ младъ запасенъ офицеръ — замѣстникъ на ротния командиръ. Отъ друга страна съборенитѣ по позицията отъ стрелбата на артилерията огромни дървета затрудняваха наблюдението въ нощната дрезгавина и атакуващитѣ вериги изненадаха напълно малцината останали живи защитници на окопитѣ.

Дружинната подрѣжка — 4-та рота — се опита да контъръ-атакува противника въ посока на позицията на първа рота, но нѣмаше успѣхъ. Тогава останкитѣ на 4-та рота, заедно съ ротната подрѣжка на 3-та рота, подъ началството на командира на 3-та рота поручикъ Хинковъ, контъръ-атакуватъ Гръцки постъ, но пакъ нѣматъ успѣхъ. Къмъ тази неуспѣшна контъръ-атака срещу Гръцки постъ се присъединява и 12-та рота, водена смѣло отъ дружинния адютантъ подпоручикъ Димитровъ, който геройски загива тукъ.

Следъ неуспѣха да заеме обратно Гръцки постъ 3-та рота, подпомогната случайно отъ батареята на кап. Стояновъ, контъръ-атакува противника направо предъ себе си и успѣва да нахълта въ неговитѣ окопи. Тукъ, споредъ думитѣ на поручикъ Хинковъ, нашитѣ войници успѣватъ да пленятъ 4 катѣра съ инструменти, едно планинско рѣдие и единъ катѣръ за пренасяне на ранени. Този успѣхъ е, разбира се, времененъ, защото нови неприятелски вериги изтикватъ нашитѣ войници. Борбата на 3 и 2 роти въ гората,

обаче, продължава дълго време съ промѣнливъ успѣхъ. На нѣколко пѣти противникътъ е ограждалъ нашитѣ войници и ги „пленява“, следъ това картината се е промѣняла — противникътъ е билъ пленяванъ отъ нашитѣ. Така прѣснатитѣ изъ гората малки групи, водени отъ доблестни началници, продължаватъ да се борятъ чакъ до 11 часа преди пладне, когато борбата е прекратена, защото тѣзи храбри войници виждатъ вече своето безнадеждно положение. Оградени отвредъ и следъ като даватъ множество жертви (само 3-та рота е дала около 40 души убити и ранени) останкитѣ имъ биватъ пленени.

„Характерно е за отбелязване, — казва поручикъ Хинковъ, че макаръ пленени, войницитѣ запазиха любовта и чинопочитанието къмъ своитѣ началници и се стараеха да имъ услужватъ, да имъ донасятъ вода, да имъ носятъ вещитѣ, а на въпроситѣ на противника за разположението и силитѣ ни тѣ отказваха да отговарятъ“. Какво по-големо доказателство, че до последния моментъ тѣзи храбри войници имаха съзнанието за дългъ и дисциплина?

Срещу лѣвия дружиненъ участъкъ, противникътъ сжщо така е успѣлъ да изненада защитницитѣ на окопитѣ на 6-та рота, преминава презъ тѣхъ и се насочва веднага къмъ най-важния пунктъ въ този участъкъ — Проданова висота. Тукъ-тамъ останали групи отъ войници въ окопитѣ напраздно сж се старали да задържатъ настѣпващия противникъ. Нѣкои отъ тѣзи групи, както и отдѣлни войници, сж проявявали чудеса отъ храбростъ, но окръжени, тѣ скоро сж били пленявани. Ето съ какви думи ни описва боя на една такава група единъ храбъръ войникъ отъ 6-та рота, старшиятъ на постъ № 8 (Иванъ Ст. Симеоновъ). „... Ние бѣхме трима души на поста. Неприятелската артилерия започна да стреля отъ 8 часа сутринята и забрави да спира. Стана 10, 12, 4, 6, мръкна се, не спира. Всичко ври отъ желѣзото. Сломи и разби всички телени мрежи и блиндажи. Само постъ 8 остана неразбитъ, понеже бѣше подкопанъ подъ една голѣма скала, но нѣколко пѣти входътъ бѣше запушванъ и го отпущахме. Наблюдавахме какво става предъ насъ само презъ мазгалитѣ. Стрелбата на противника продължи точно 24 часа. Ние бѣхме съвсемъ откъснати, безъ

хлѣбъ, безъ вода и сѣнъ . . . всички окопи бѣха разсипани и не се забелязваше къде има изходъ и где окопъ; въковнитѣ дървета и скали станаха на трески и чакълъ. Най-подиръ противникътъ прехвърли своя ураганенъ огънь въ тила ни, въ скалата Кравица и почна да настѣпва. Войниците имъ, французки сенегалци, лудо пияни, дойдоха на 30—40 крачки отъ насъ. Всѣки носи по два килограма вино, вървятъ срещу насъ и вдигатъ манеркитѣ да пиятъ. Тѣ минаха презъ останките отъ телената ни мрежа. Ние имаме събрани около 3½ сандѣка бомби бухалки. Когато наближиха на около 15 крачки давамъ заповѣдъ на другаритѣ да отварятъ бомбитѣ и ми ги предаватъ, а азъ ги хвърлямъ предъ менъ на 10 крачки . . . Тогава тѣ завиха въ дѣсно, но тамъ нѣмаше кой да ги спира, нашитѣ постове бѣха избити и тѣ продължиха къмъ тила ни. Една следъ друга вървятъ до 18 вериги. Ние изхвърлихме всички наши бомби и не ги пустнахме предъ насъ. Въ лѣво отъ насъ биеше една наша картечница и ги спираше, но въ дѣсно нѣмаше кой да ги спре. Като свършихме бомбитѣ, ние взехме пушкитѣ, но свършихме и патронитѣ, а противникътъ въ дѣсно си настѣпва . . . Тогава почнахме да се изтегляме по ямитѣ следъ веригитѣ на противника . . . но бѣхме оградени“.

Като минава презъ участъка на 6-та рота, противникътъ се насочва на изтокъ къмъ Проданова висота и успѣва да достигне върха. Още малко и той би станалъ господаръ на цѣлата ни позиция, но тукъ успѣватъ да се намѣсятъ навреме подрѣжкитѣ. Командирътъ на картечната рота капитанъ Марчевъ вдига въ контръ-атака 3-та рота отъ 32 полкъ и, подпомогнатъ отъ две свои картечници, прогонва противника и задържа висотата. Вниманието на всички отъ полка е съсредоточено вече единствено къмъ отбраната на Проданова висота. Обаче, отбраната на тази висота не бѣше лесно. Значителни неприятелски части се насочваха презъ гората въ тилъ на висотата отъ западъ къмъ в. Кравица, а следъ като противникътъ проникна и въ позицията на 32 полкъ и зае в. Петерникъ, той се насочи къмъ в. Зѣберитѣ, въ тилъ на Проданова висота отъ изтокъ. Отъ Зѣберитѣ, той започна да обстрелва защитниците на Проданова висота въ тилъ.

Къмъ 10 часа преди пладне на Проданова висота бѣха се събрали и всички отстъпили войници отъ дѣсния флангъ и полковата подрѣжка на 32 полкъ. Всички части отъ 29 и 32 полкове, размѣсени, бѣха заели позиция въ полукръгъ. Съ фронтъ на югъ бѣха 7, 8, 9 роти и 3-та картечна рота отъ 29 полкъ, а на самата висота и на седловината къмъ Кравица — съ фронтъ на западъ и на изтокъ бѣха заели позиция размѣсени части отъ 29 и 32 полкове. Противникътъ обстрелваше седловината къмъ Кравица и напираше отъ всички страни да заеме висотата. Къмъ 10½ часа командирътъ на полка виждаше вече ясно, че отбраната на Проданова висота става все по-трудна и, за да спаси защитниците ѝ отъ пленъ, заповѣда да почне оттеглянето имъ къмъ Кривица.

Къмъ 1½ часа се изтеглиха всички части отъ върха на висотата, но ротитѣ на първоначалната позиция съ фронтъ на югъ — 7, 8, 9 и 3-та картечна — бѣха откъснати. Тѣхното отстъпване бѣше вече трудно, но тѣ продължаваха да се държатъ на мѣстото си. Постепенно противникътъ ги окръжава и обстрелва отъ всички страни, но водени отъ своитѣ храбри офицери — тѣ не напустиха мѣстата си, а отбиваха всички атаки до настѣпване на нощта. Презъ нощта противникътъ не посмѣя да се доближи до тѣзи храбреци и чакъ на утрото на другия день той ги плени, следъ като тѣ предварително бѣха строшили оръжието си.

Само останки отъ полка се събраха на 15 септември къмъ 1½ часа на в. Кравица.

Тукъ станаха окончателно известни голѣмитѣ загуби, които полка е понесалъ — 29 офицери, 4 кандидати и 1149 войници убити, ранени и пленени. Въ строя бѣха останали всичко около 200 души войници и офицери. Къмъ тѣхъ се бѣха присъединили и отстъпилитѣ отъ 32 полкъ, общо около 300 души.

Противникътъ, закриванъ отъ гѣстата гора, не се забави да настѣпи и къмъ Кравица по стѣпкитѣ на остѣпилитѣ Ямболци и Загорци. Макаръ размѣсени и изгубили мнозина отъ най-добритѣ си началници, войниците се групираха около останалитѣ свои водачи и съ сетни сили се мѣчеха да спратъ тукъ настѣпващия многоброенъ противникъ. Въ дѣсно отъ тѣхъ кипѣше бой на в. Шейновецъ. Тамъ 53 полкъ, току-що при-

стигналъ отъ резерва, водѣше яростни контъръ-атаки, за да овладѣе обратно висотата, която бѣ паднала въ неприятелски рѣце. Единъ войникъ отъ тоя полкъ бѣ изпратенъ отъ командиря му и на в. Кравица да съобщи на защитниците ѝ за пристигането на поддръжка и да окуражи уморенитѣ и изтощени Ямболци и Загорци. Последнитѣ огласиха гората съ „ура“. Нова струя на увѣреностъ, мина презъ тѣхнитѣ гърди. Но скоро скалистата чука на Кравица бѣ засипана отъ прѣсканията на неприятелската артилерия. Мнозина отъ защитниците ѝ намѣриха тукъ своята смъртъ, въ това число и героя старши подофицеръ Руси Зафировъ, чийто гърди бѣха цѣль иконостасъ отъ кръстове за храбростъ.

Къмъ 5½ часа следъ пладне, противникътъ, който бѣ станалъ преди това пълень господарь на в. Шейновецъ, продължи настѣплението си и обхвана Кравица отъ изтокъ и западъ. Тогава защитниците отъ Кравица отстъпиха презъ долината на р. Порой за в. М. Козякъ, в. Камила, гдето на следния день срещнаха многобройния и въодушевенъ отъ успѣха си противникъ. Лишени отъ артилерия, изгубили по-голѣмата частъ отъ своитѣ картечници, тѣзи изтощени войници мъчно можеха вече да се задържатъ продължително на една позиция. За всѣки непредубенъ читателъ е ясно, че отъ тукъ нататъкъ борбата можеше да бѣде водена съ успѣхъ само отъ нови полкове, а не отъ тѣзи останки отъ роты и дружини, съ изтощенъ духъ и тѣла. Не е тѣхна вината, ако нѣкому се е искало да изпълнятъ задачи, които не бѣха по силитѣ имъ. На следния день на в. Малкъ козякъ тѣ дадоха последенъ отпоръ на многобройния противникъ, който вървѣше по следитѣ имъ и не имъ даде време за окопване и почивка.

БОЯТЪ НА 32 ПЕХ. ЗАГОРСКИ ПОЛКЪ

Този полкъ заемаше позиция както е показано въ плана № 7. Позицията бѣ дълга по линията на окопитѣ около 6 клм. и образуваше единъ силно издаденъ къмъ противника жгълъ. Въ тилъ на позицията се намираха висотитѣ Зюмбюлева и Петерникъ, а още по-назадъ Безимената скала, Зѣберитѣ и Зелкова поляна, които всички бѣха неподготвени за отбрана.

2-ра дружина заемаше дѣсния участъкъ по ската на висотата Боруна и висотата Майоръ Поповъ.

3-та дружина заемаше лѣвия участъкъ по спусковетѣ на Баховски Ридъ и Димова поляна. Две роты отъ 1-ра дружина бѣха изпратени предния день на помощ на 29 полкъ и, както е известно, се биха геройски при Проданова висота. Въ време на боя на 15 септемврий пристигнаха на помощ на полка две роты отъ 80 полкъ, които бѣха придадени къмъ 3-та дружина.

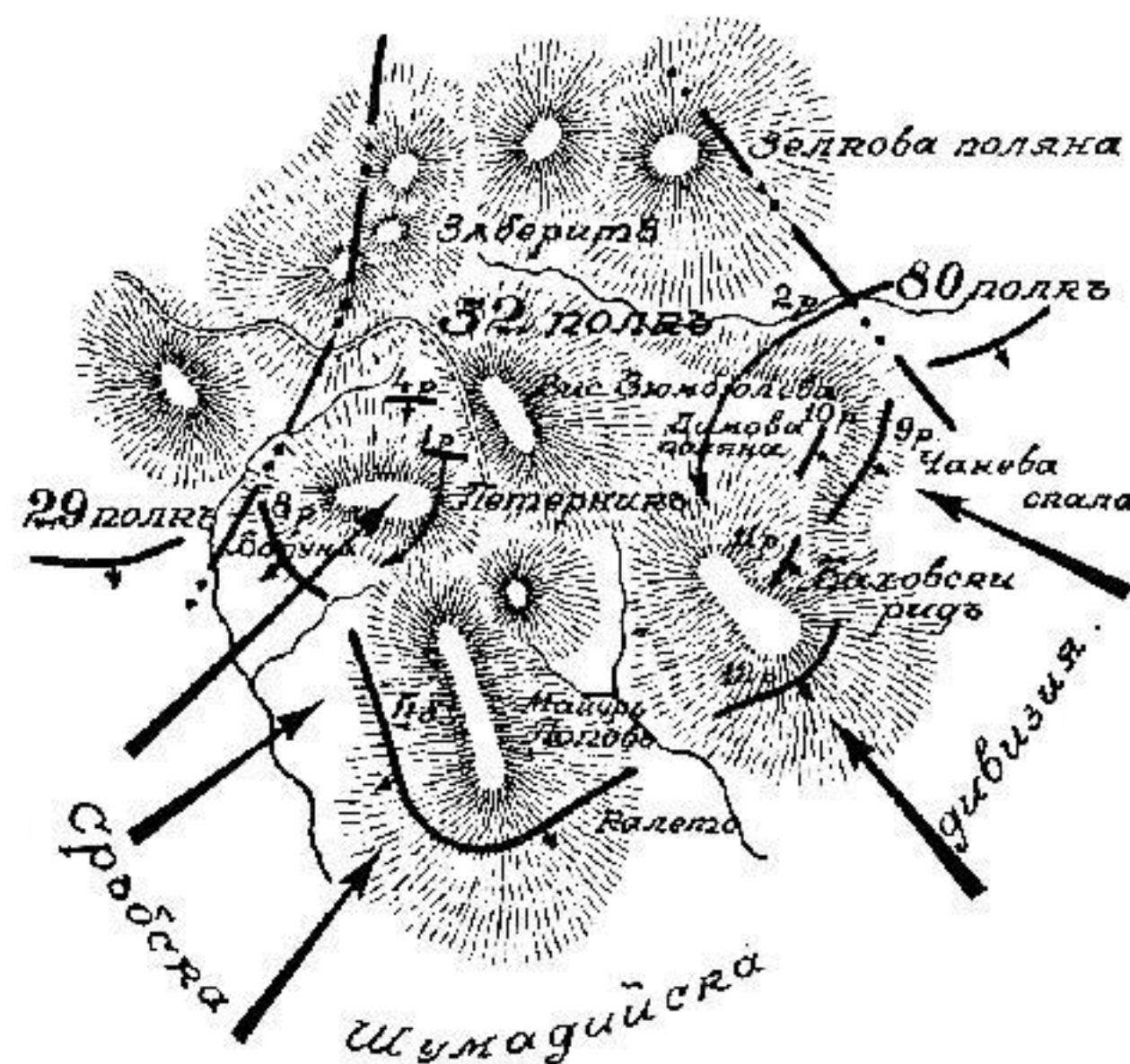

Схема № 7

Срецу фронта на този полкъ се насочи цѣлата сръбска Шумадийска дивизия.

Войниците издържахъ спокойно артилерийската подготовка и, увѣрени въ себе си и успѣха си, дочакаха неприятелската атака. Неприятелскиятъ артилерийски огънь бѣ много съсрѣдоточенъ, на дълбочина до 300 м. по линията на окопитѣ, по закритията запа-

зиха защитниците и загубите бяха незначителни, макар че върху почвата се образува цъль пластъ отъ желъзо отъ пръсканията на снарядите.

Противникътъ насочва атаката си отъ двата фланга: къмъ Боруна (Петерникъ) и на Димова поляна съ целъ да отсече върхътъ на позицията ни, 4 негови дружини атакуватъ Димова поляна, а други 4 — къмъ Боруна. Две негови дружини сж оставени първоначално въ резервъ срещу върха на позицията между дветъ ударни групи, но по-късно се присъединяватъ къмъ лъвата ударна група.

Въ издаденото положение на полка се криеше вече зародиша на нашето поражение, но никой отъ старшите началници не взе върху си отговорността да оттегли своевременно позицията по-назадъ на линията на висотите Петерникъ и Зюмбюлева, или най-малко да укрепи и заеме последните висоти съ резервите, като втора отбранителна линия. Тъзи висоти останаха незаети и неукрепени даже въ време на самия бой и противникътъ се изкачи, както ще видимъ, безнаказано на тяхъ. Въ подробности боятъ се разви по следния начинъ:

Срещу Боруна противникътъ проникна едва къмъ 7 часа въ позицията следъ упорита отбрана отъ страна на защитниците на окопите (8-а рота). Въ тоя моментъ I-ва рота отъ полковата подръжка, по личната инициатива на ротния командиръ, героиятъ поручикъ Манолъ Ангеловъ, повежда смъло контръ-атака къмъ дерето между Боруна и в. Майоръ Поповъ. Тази рота води упоритъ бой до 10½ часа, когато командирътъ на ротата и неговиятъ единственъ кандидатъ-офицеръ падатъ пронизани, а ротата понася много тежки загуби. Съ разбиването на ротите на Боруна, противникътъ заема в Петерникъ, пленява батареите на капитанъ Георгиева и Сярова и се явява въ тилъ на частите, които заемаха в. Майоръ Поповъ. Тъзи части, почти окръжени, сж принудени да се промъкнатъ презъ тъсното останало свободно пространство между в. Петерникъ и линията на окопите; една частъ отъ тяхъ, следъ упорита съпротива, сж избити или пленени, а останалите, около 100 души, се присъединиха къмъ 3-та дружина отъ полка на Зелкова поляна.

Разпиляните остатъци отъ ротите, които водиха

бой на Боруна, като и ония отъ полковата подръжка, отстъпватъ на Проданова висота, гдето взеха участие въ отбраната на тази висота и съвмѣстно съ ротите на 29 полкъ остъпиха на Кравица.

За боя на III-та дружина отъ полка на Баховски ридъ и Димова поляна разполагаме съ повече подробности, които дължимъ на командира на дружината о. з. подполковникъ Темистоклиевъ.

На Баховски ридъ противникътъ атакува 12 рота. Картечници, пушки и бомби затрещаватъ и се почва упоритъ бой. Усиленъ съ нови вериги, противникътъ успѣва най-после да се вмъкне въ окопите на лъвия флангъ на ротата и се насочва къмъ така нареченото отъ защитниците Дворче. Командирътъ на ротата поручикъ Петровъ Тома съглежда опасността и съ група шурмуващи ги пресрѣща, но бива раненъ въ двата крака и плененъ. Командирътъ на картечния взводъ подпоручикъ Мишайковъ замѣства командира на ротата, поема командването и продължава борбата съ вмъкналия се въ позицията противникъ, но скоро и той е раненъ въ главата. Нови неприятелски вериги заливатъ позицията и борбата съ тяхъ, за слабите сили на ротата, е невъзможна. По-голямата частъ отъ войниците на ротата, която бѣ свързана съ тъй славно минало, бѣха избити, ранени или пленени. Само малцина отъ тяхъ можаха да се оттеглятъ читави нѣколко десетки крачки и като заематъ Баховските скали и така наречената висота Малка мушка, продължиха борбата подъ началството на фелдфебеля Петъръ Златевъ.

На Димова поляна противникътъ атакува 10 рота по цѣлия ѝ фронтъ и въ утринната дрезгавина успѣва да изненада и заеме Голѣма и Малка Чанева скала, два издадени пункта въ първата линия окопи. Защитниците на тия скали биватъ избити и отчасти пленени.

Взводниятъ командиръ поручикъ Йонковъ съ своята шурмова група контратакува веднага заетата отъ противника Голѣма Чанева скала, но той е тежко раненъ и атаката неуспѣва.

Командирътъ на ротата поручикъ Златевъ, като научава това, затича се, пресрѣща ранения поручикъ Йонковъ, застава на чело на шурмовата група, изтикаа сърбитъ и заема обратно Голѣма Чанева скала.

Контър-атаката срещу Малката Чанева скала неуспява, но и противникът бѣ прикованъ тукъ на мѣсто и не можа повече да напредне.

До 8 часа сутринта противникът имаше срещу ротитѣ отъ тази дружина сравнително много слабъ успѣхъ и затова той поднови артилерийската си и минна стрелба. Но и положението на дужината не бѣ много добро срещу многоброения противникъ. Почти половината отъ войницитѣ и офицеритѣ бѣха излѣзли отъ строя, а дружиннитѣ подрѣзки бѣха изразходвани за усиление на преднитѣ роти. Въ това време пристигатъ на помощъ две роти отъ съседния 80 полкъ, които командирътъ на дружината изпраща въ подрѣзка по една рота задъ двата ротни участъка на Димова поляна и Баховски ридъ.

Къмъ 8 1/2 часа командирътъ на дружината забелязва успѣхътъ на противника срещу дѣсния флангъ на полка. Постепенно той узнава и за пленяването на дветѣ наши батареи, затова изпраща едната рота отъ 80 полкъ да заеме позиция на Баховски ридъ съ фронтъ на западъ, а самъ продължава борбата срещу атакуващия по фронта противникъ.

Къмъ 9 1/2 часа нашитѣ минохвъргачки сѣ строчени всички и тѣхниятъ командиръ, храбрия поручикъ Биджевъ продължава да се бие като пехотинецъ. Все така упорито и непрекъснато борбата продължава до 10 1/2 часа, когато противникътъ бѣше вече развилъ дотолкова успѣха си въ посока къмъ Петерникъ и Баховски ридъ, че дружината рискуваше да бѣде пленена. Неприятелски картечници излѣзоха на позиция на Баховски ридъ и откриха огънь въ тилъ на Димова поляна. Това накарва командира на дружината да даде заповѣдъ за отстъпление. По ходоветѣ за съобщение ротитѣ се изтеглятъ и заематъ позиция на Зелкова поляна и есъседнитѣ висоти. За жалостъ, дѣсниятъ флангъ на дружината не можа да се изтегли напълно и голѣма частъ отъ войницитѣ попаднаха въ пленъ. На Зелкова поляна се присъединиха къмъ 3-та дружина и останкитѣ отъ 2-ра дружина, отстъпили отъ в. Майоръ Поповъ.

Въпрѣки поражението му и малкитѣ останки отъ тоя тѣй храбъръ нѣкога полкъ, групирани около нѣколцина достойни водачи, отстъпваха въ редъ, тѣ спи-

раха за бой при Куманичево, Криволакъ, Щипъ, Цар. село — гдето ги завари примирието. Тия прости селяни имаха нужда само отъ примѣръ отъ началницитѣ, отъ братско отнасяне и дори въ това безнадеждно положение тѣ бѣха пакъ готови да се биятъ и мратъ за родината.

НАМѢСАТА НА РЕЗЕРВИТЪ. — БОЯТЪ НА 53 ПЕХ. ПОЛКЪ

До като се разиграваше описаната до тукъ трагедия на Доброполската позиция и отдѣлнитѣ групи, взводове, роти и най-много дружини се биеха на смъртъ или животъ, по-горнитѣ щабове и началници (на полкове, бригади, дивизии и армии) се задоволиха да изпратятъ на помощъ слабитѣ резерви, съ които тѣ разполагаха, а следъ това вече не командуха, а се изгубиха въ хаоса, който настѣпи следъ падането на Главната позиция. Онова, което можеше да се очаква отъ тѣхъ, бѣше съ присѣтствието имъ на най-заплашенитѣ и опасни мѣста да окуражатъ падналитѣ духомъ и да дадатъ личенъ примѣръ на себепожертвование. Въ подобни моменти се проявяватъ високитѣ характери и истинскитѣ водители — най-голѣмото богатство на народния духъ. За жалостъ, трѣбва да признаемъ, че висшитѣ командни мѣста дадоха малко примѣри отъ подобна доблестъ и не употребиха себе си, споредъ класическото правило на Скобелева „като последенъ резервъ“. Като че волята за борба бѣ изчезнала най-напредъ у ония, които трѣбваше най-дълго да я запазятъ. Ето защо съ толкова по-голѣмо удоволствие отбелѣзваме подвига на Командира на 53 пех. полкъ полковникъ Ламбриновъ.

Полкътъ, въ съставъ две дружини, бѣ заелъ позиция както е показано на плана № 8. Още къмъ 7 часа сутринта, следъ заемане на в. Гръцки постъ, веригитѣ на противника се насочиха къмъ в. Шейновецъ, който бѣ заетъ отъ ротитѣ на 2-ра дружина на 53 полкъ подъ началството на капитанъ Богдановъ. Защитницитѣ ги посрещнаха съ огънь. Срещу тѣхъ откриха огънь и картечницитѣ на поручикъ Пенчевъ отъ Стояновата висота, но французитѣ продължиха безспирно настѣплението и къмъ 10 1/2 ч. сутринта, въпрѣки упоритата отбрана и контъръ атаки, успѣха да заематъ

висотата Шейновецъ. Къмъ 12 ч. по обѣдъ, командирътъ на 53 полкъ полковникъ Ламбриновъ застава на чело на 2 и 4 роти и ги повежда въ контъръ-атака. Противникътъ смутенъ отъ ненадейната и смѣла атака избѣгва отъ висотата. Но той е многоброенъ; подкрепенъ отъ резервите си той се повръща и става пакъ

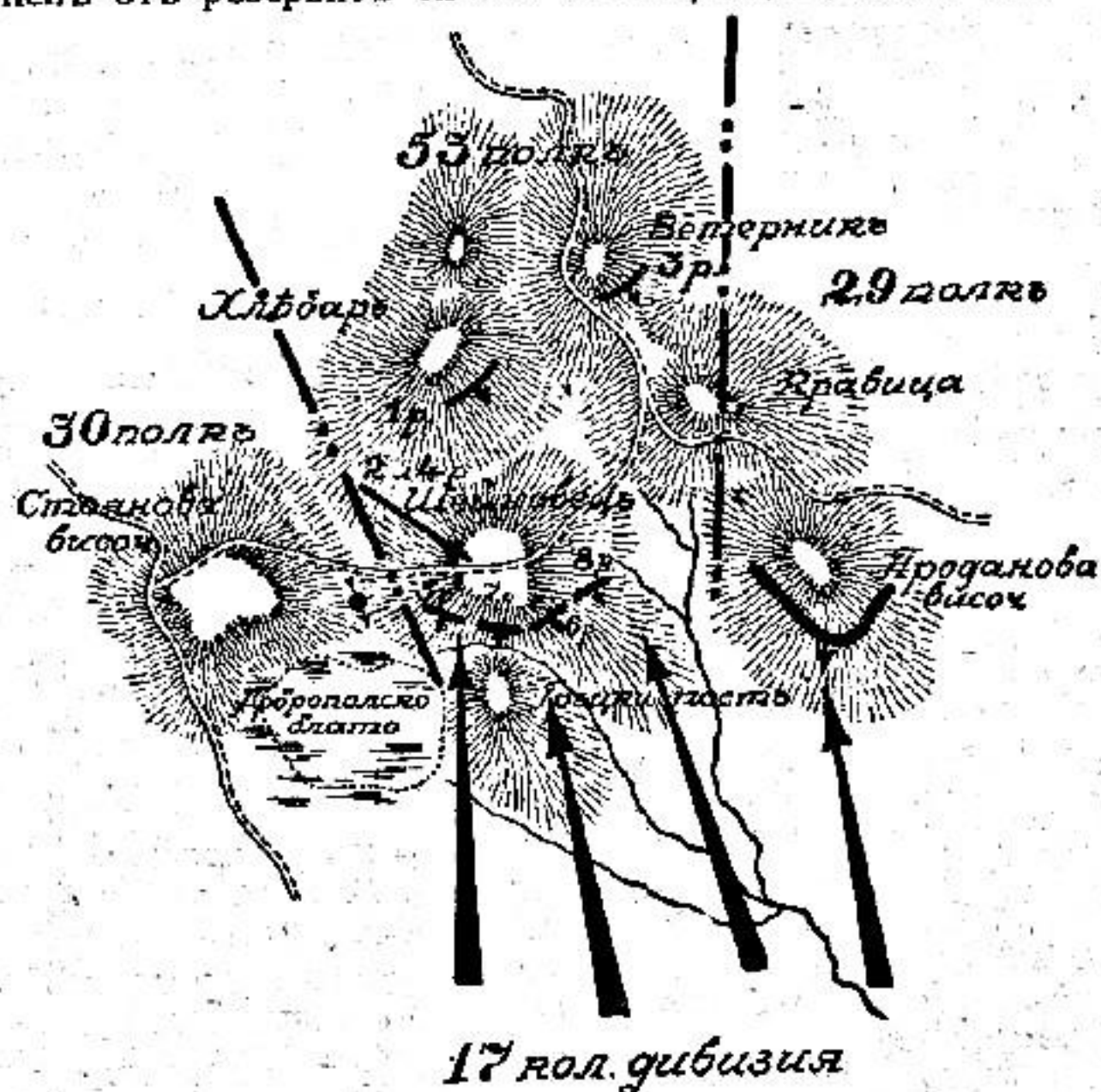

Схема № 8

господаръ на в. Шейновецъ. Храбриятъ и упоритъ Ламбриновъ не се признава обаче за победенъ. Той събира останалитъ свои разпръснати войници, окуражава ги и ги повежда повторно въ атака. При вида на настръхналитъ ножове на нашитъ атакуващи войници, французитъ втори пътъ избѣгватъ отъ висотата. Следъ половина часъ, нови французки резерви засилватъ преднитъ имъ редове и висотата минава вече окончателно въ тѣхни ръце. Трети пътъ полковникъ Ламбриновъ

събира останкитъ на своитъ герои войници и се спуща въ атака, но бива смъртно раненъ. Ротитъ бѣха дали вече тежки жертви и останали безъ началници, тѣ не можеха да доведатъ атаката до край. Но тѣ останаха на мѣстата си и не допуснаха противника на северъ до 5 ч. вечерята, когато противника, който бѣ заелъ преди това Стоянова висота, премина отново въ настѣпление.

Ротитъ на 53 пех. полкъ отстъпиха тогава на Бригадната висота. Тамъ се събраха всички дружини отъ полка и на следния день се бориха храбро за отбраната на позицията на Козяцитъ.

БОЯТЪ НА 81 ПЕХ. ПОЛКЪ

Следъ боя на 15 септемврий остатъцитъ отъ нашитъ разбити полкове се оттеглиха на висотитъ Голѣма и малка бригадна, Голѣмъ Козякъ, Малъкъ Козякъ и Камила, които се намираха на 7—8 клм. отъ главната позиция.

Разпръснатитъ войници се събираха на тази нова позиция постепенно. Полковетъ имаха не повече отъ 300—500 бойци, като бѣха изгубили голѣма частъ отъ най-храбитъ войници и началници, почти всичката си артилерия, картечницитъ и други бойни машини. Макаръ че тѣзи останки отъ полкове да се подчиняваха още доброволно на началницитъ си, а особено на онѣзи отъ тѣхъ, въ които тѣ имаха вѣра, все пакъ, това не бѣха вече войници и полкове, на които можеше да се възлагатъ сериозни бойни задачи и да се очакватъ нѣкакви успѣхи. За оногова, който познава войната и психологията на разбититъ следъ кървавъ бой войски, нѣма нищо ново и за очудване въ тоя фактъ. Военнитъ теоретици смѣтатъ, че една войскова частъ, която е изгубила въ бой 20—25% отъ състава си е вече извадена отъ строя. А какво можеше да се очаква отъ нашитъ разбити полкове, които бѣха издържали една невиджана артилерийска подготовка и бѣха изгубили до 75% отъ състава си? Може би нѣкои сж очаквали да бѣдатъ избити всички бойци, за да имъ издадатъ оправдателна присѣда . . .

Отъ друга страна противникътъ бѣ въодушевенъ въ висша степенъ отъ неочаквания за него успѣхъ, и

особено сърбитѣ. Това накара французкото командване да пусне въ първа линия сръбскитѣ дивизии, които продължиха по нататъкъ боя и преследването.

Нашата нова позиция на Козяцитѣ бѣше почти съвършено неукрепена. Презъ 1916 год. на в. Гол. Козякъ бѣха копани окопи и закрития, но повечето отъ тѣхъ бѣха на неподходящи за сериозна отбрана мѣста или недовършени. Една систематична подготовка за отбрана на тази тъй важна позиция нѣмаше. Разбира се, че отговорността за това е на старшитѣ началници.

Следъ обѣдъ на 15 септемврий на тази позиция пристигна отъ резерва на армията 81 полкъ (две дружини) и 21 допълняюща дружина. Последната бѣ сборна частъ отъ млади войници и много турци и на нея не можеше да се разчита.

Позицията на Козяцитѣ бѣ заета тъй както е показано на плана № 9. Дветѣ дружини отъ 81 полкъ подъ

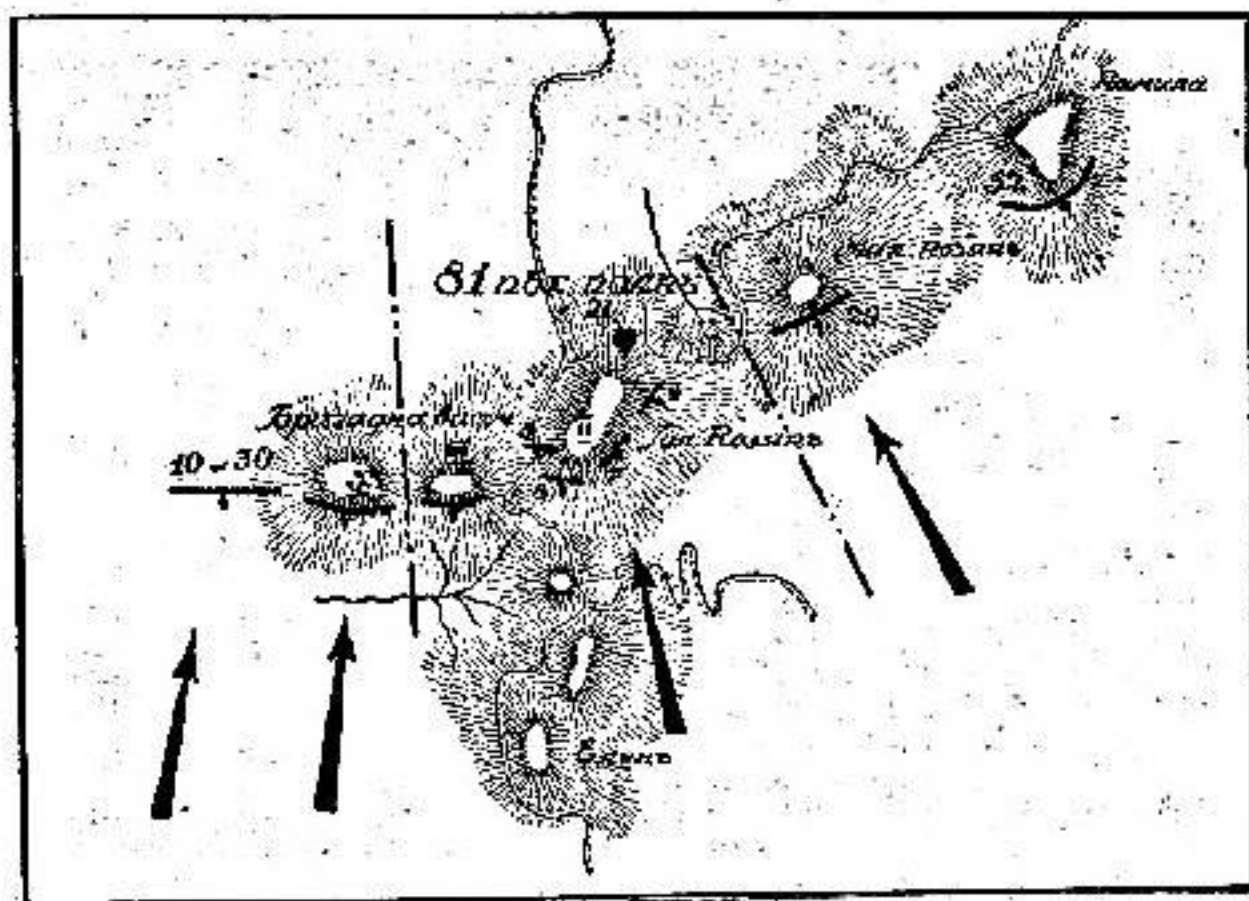

Схема № 9

началството на полковникъ Шингаровъ заеха най-важнитѣ висоти Голѣмъ Козякъ и Голѣма бригадна.

Презъ цѣлата нощъ срещу 16 септ. противникътъ обстрелваше позицията на Гол. Козякъ, съ цель да не

даде възможностъ да се работи по укрепяването ѝ. Едновременно съ това, презъ нощта той се доближи до подножието на новата ни позиция и още на разсѣване въ 5½ часа атакува, като искаше да завладѣе позицията ни съ изненада, безъ артилерийска подготовка.

Тази ненадейна атака бѣше насочена срещу най-важния пунктъ — в. Голѣмъ Козякъ, но 7 и 8 роти отъ 81 полкъ отбиватъ атаката. Отдѣлнитѣ неприятелски войници, които бѣха успѣли да проникнатъ въ нашата позиция сѣ унищожени. Тогава противникътъ се спира на около 200 крачки отъ нашата линия и подготвя нова атака съ повече сили. И действително, къмъ 9 часа преди пладне, следъ кратка, но силна артилерийска подготовка, противникътъ се втурна въ атака срещу 7 и 8 роти на Голѣмъ Козякъ, но достигналъ на 50 крачки отъ нашата позиция тѣзи роти го контръатакуватъ и противника се повръща назадъ.

До 4 часа сл. пладне, противникътъ прекрати атаката си, но съсредоточаваше още сили. Артилерийскиятъ му огънь постепенно се засилва, а къмъ 5½ часа той става барабаненъ и веднага следъ това силни негови вериги се хвърлятъ въ атака. На мѣста противникътъ прониква въ нашата линия. Въ участъка на 8-а рота се завързва упорита борба на ножъ. Благодарение на своевременната поддръжка на резервната 5-а рота, успѣхътъ на противника е ограниченъ по цѣлия фронтъ съ тежки за него загуби.

Обаче противникътъ разполагаше на този фронтъ съ огромни сили, на които ние можехме да противопоставимъ само нѣколко слаби дружини и останкитѣ отъ разбититѣ вчера полкове и затова нашия успѣхъ бѣше, разбира се, времененъ. Скоро артилерийската му стрелба се засили, аероплани обстрелваха съ картечни и бомби, а французки части усилиха атакуващитѣ до тогава сръби. На смръкване последва нова неприятелска атака и въпрѣки нашата упорита отбрана, противникътъ се задържа на нѣколко пункта. Отъ Мал. Козякъ, който бѣше заетъ отъ противника, той започна да обстрелва въ тилъ защитницитѣ на Гол. Козякъ, Отбраната на последния стана вече трудна и 81 полкъ започна да се оттегля. Въ пленъ редъ този храбъръ полкъ се оттегли на в. Кучкинъ Камъкъ, гдето на следния день се би отново геройски.

Дветѣ дружини отъ полка, съ общо 1300 бойци, загубиха на Гол. Козякъ 337 войници и 12 офицери. И двамата дружинни командири бѣха ранени.

ОТСТЪПЛЕНИЕТО НА 2 И 3 ДИВИЗИИ

Следъ падането на позицията ни на Гол. Козякъ фланговетъ на съседнитъ наши части бѣха вече сериозно заплашени. При грамадното числено и морално надмощие на врага, при липсата на резерви, които да го спратъ или ограничатъ успѣха му, началниците на 2 и 3 дивизии се почувствуваха застрашени и заповѣдаха на близкитъ до прорива полкове да отстъпятъ и завиятъ фланговетъ си за да не бждатъ обхванати. Но еднажъ напуснали своитъ силни позиции, които бѣха организирали съ години за отбрана и почувствуваха явнo надмощието на врага тѣзи храбри войници не оказваха вече онова съпротивление, което тѣ бѣха оказвали въ толкова боеве на открито поле. Въ тоя критиченъ моментъ се почувствува тѣхното пълно изтощение и умора отъ войната. И най-добрата войска на свѣта не може да даде повече отъ онова, което притежава и затова дългъ бѣше на ония, които водѣха тази ненадмината по нейнитъ мъжествени прояви войска да не ѝ поставятъ неизпълними задачи.

На следния день, 17 септемврий, опиянениятъ отъ своя успѣхъ противникъ достигна до новитѣ позиции на нашитѣ части по пѣтя за Градско. Къмъ мѣстото на пробива пристигаха на помощъ изпратени отъ разни страни уморени роти и дружини.

Нашите нѣколко батареи не можеха да спратъ противника отдалечъ и той достигна лесно до пушенъ изстрѣлъ. Отдѣлни наши групи се спущаха въ контъръ-атака, но многочислениятъ противникъ обхождаше постоянно нашите малобройни и изтощени войници и тѣ отстъпваха или се прѣскаха. Това бѣха вече последните конвулсии на една разбита армия. Така се откри едно свободно пространство отъ близо 15 км. между 2 и 3 дивизи, въ което пространство противникътъ свободно настѣпваше.

Положението тукъ, както и на цѣлия фронтъ не можеше вече да се поправи съ вкарване въ боя на отдѣлнитѣ полкове, които идваха на помощъ отъ разни страни и бѣха хвърляни въ атака по части. Тукъ мо-

жеше да помогне може би само една широко замислена военна операция. Вместо да се води бой за всяка могила, разбитите части тръбваше бързо да отстъпят назад, дето да бъдат подкрепени от идващите на помощ резерви, а 2-а и 11-та армии тръбваше да атакуват на всяка цена. Но никой не взе отговорността или нямаше куража да заповяда това.

БОЯТЬ ПРИ ДОЙРАНЪ

Както е известно, съглашенското командване щелеше пълното разбиване на нашата армия и затова, заедно с атаката на Добро-поле, въ неговия планъ бѣ-

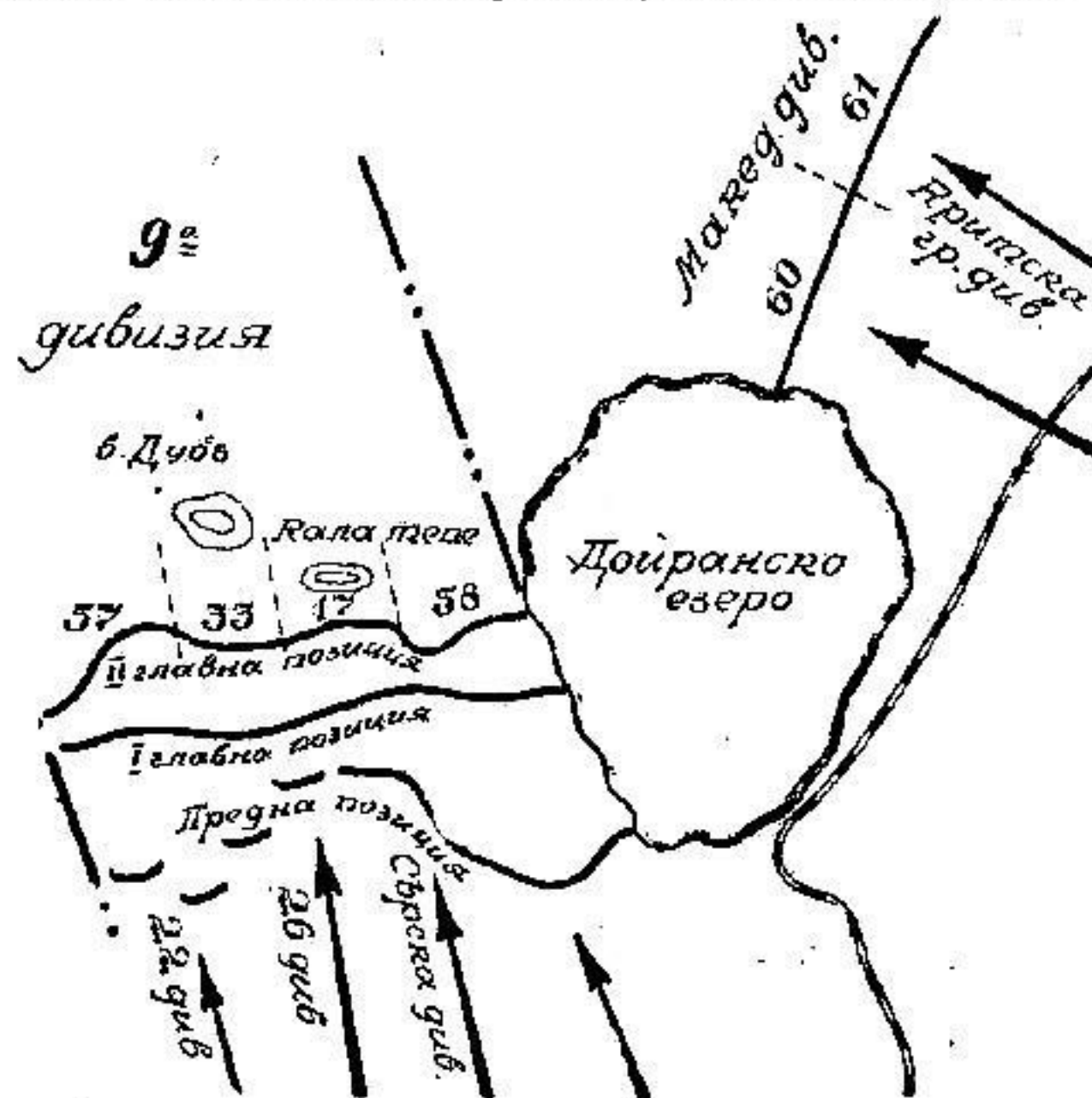

Схема № 10

ха предвидени и атака въ Битолско и атака срещу нашата 1-а армия въ долината на Вардара съ цѣль да задържатъ тия войски на мѣстата имъ.

Английската армия изпълни тази спомагателна задача въ долината на Вардара съ рѣдко себепожертвование.

Тукъ, отъ дветѣ страни на Дойранското езеро, бѣха разположени нашитѣ части, както е показано на плана № 10.

Нашитѣ войски тукъ бѣха отлично окопани и съ много бодъръ духъ. За това помагаше както по-умерения климатъ и близостта на желѣзницата, но така също и похвалната въ всѣко отношение дейностъ на висшето началство.

Тукъ срещу 9-а дивизия, западно отъ Дойранското езеро, англичанитѣ насочиха 27, 26, 22 див. и 1 бриг. отъ 28 див., Сърската гръцка дивизия и Гръцката тежка артилерийска бригада, а източно отъ Дойранското езеро атакуваха Критската гръцка дивизия и 1 бригада отъ 28 англ. дивизия.

Артилерията откри огънь на 16 септемврий, а продължи стрелбата и на цѣлия 17 септемврий и произведе нѣколко пѣти стрелба съ газови снаряди. На разсѣмване на 18, още въ тъмно, огънятъ стана ураганенъ и веднага пехотнитѣ вълни се втурнаха въ атака. Въпрѣки нашата бодростъ и преграденъ огънь, англичанитѣ заеха предната Дойранска позиция, макаръ и съ грамадни загуби, а на нѣкои мѣста тѣ проникнаха и въ нашата Главна позиция. Но постепенно се развидѣли, нашитѣ части се ориентираха и започватъ редица ожесточени контръ-атаки.

Боятъ съ ножъ и бомби продължи 2 часа, англичанитѣ бѣха изтикани отъ Главната позиция и тѣ се задържаха само на частъ отъ предната позиция.

Неприятелската атака източно отъ Дойранското езеро завърши още по-катастрофално. Гърцитѣ и англичанитѣ трѣбваше тукъ да минатъ една открита широка равнина. Тѣ се доближиха до желѣзния пѣтъ и почнаха атаката следъ единъ внезапенъ барабаненъ огънь.

Нашата артилерия обстрелваше пехотнитѣ имѣ части, тревата — суха и висока — се запали, пожарътъ задушаваше войницитѣ и изгаряше раненитѣ. Предъ нашитѣ окопи, врагътъ бѣ посрѣщнатъ съ картечници и бомби, той не удържа и удари на бѣгъ. На смръкване, само нищожни остатѣци отъ противниковитѣ части се прибраха задъ ж. пѣтъ.

Въпрѣки този неуспѣхъ, генералъ Франше Д'Епре настоява за продължаване на атаката, за да се завладѣе Дойранската позиция.

Въ 2 часа срещу 19 септ., неприятелскиятъ артилерийски огънь става барабаненъ и противникътъ произвежда 9 газови нападения. Огненъ валакъ предпоставува атакуващитѣ гѣсти пехотни маси. Тѣ успѣха да навлѣзатъ въ части отъ първата главна позиция на 33 и 17 полкове и се насочиха къмъ втората главна позиция. Но тукъ вече подрѣжкитѣ пристигатъ на помощъ и се започва кървава борба. Съ ножъ и бомби англичанитѣ и гърцитѣ сѣ просто унищожени. Повече отъ 10.000 трупа останаха въ вътрешността на нашата позиция.

Омаломощениятъ противникъ се оттегли на изходнитѣ си позиции въ страшенъ безпорядѣкъ. Още едно усилие отъ наша страна и противникътъ би избѣгалъ тѣй, както въ това време и ние бѣгахме отъ него отъ Добро-поле. Но изтощението ни, а може би и впечатлението отъ поражението ни на Добро-поле, попрѣчиха да не можемъ да повърнемъ цѣлата война въ наша полза.

НАШЕТО ПОРАЖЕНИЕ

Истинското наше поражение започва отъ момента, когато нашитѣ обезволени водачи признаха сами себе си победени. Въ действителностъ на 18 и 19 септемврий ние не бѣхме още победени; напротивъ, противникътъ се намираше въ много по-трудно и опасно положение отъ нашето. Той бѣ нахлулъ съ ядрото на своитѣ сили въ една планинска мѣстностъ и бѣ нанесалъ поражение на нѣколко наши полка, тогава когато ние бѣхме унищожили цѣла негова армия англичани. На двата фланга, две наши армии: около Битоля и около Сересъ, съставени отъ най-здравитѣ духомъ и най-храбритѣ наши дивизии, чакаха само заповѣди... Кой български войникъ и офицеръ не би се отзовалъ на зова на своитѣ водачи да се помогне на унищожаванитѣ свои другари? За жалостъ, едно чувство на униние завладѣва душитѣ на нашитѣ водачи и нито една свѣтла мисль, нито единъ героиченъ поривъ не проблѣсва въ тѣхнитѣ дѣла.

На 18 септ. на фронта на Добро-поле неприятелътъ

достигна линията от моста при Расимъ-бей (на рѣка Черна) до височинитѣ северно отъ Мржечко. Той напредна на единъ фронтъ широкъ около 50 км. и дълбокъ около 25 км. И едва сега на нашата Главна квартира стана ясно, че противникътъ се стреми да разбие цѣлата ни армия. Чакъ сега Главната квартира разбра грѣшката си отъ изпращането на резервитѣ въ най-преднитѣ линии и по части, дето тѣ биваха завладѣвани отъ общата деморализация и паника. Да се прашатъ нови резерви тукъ, като се отнематъ отъ останалия фронтъ — бѣ невъзможно. Да се разчита, че германцитѣ ще изпратятъ исканитѣ въ подкрепа 6 дивизии — бѣ абсурдъ. Като, че ли за ирония на нашето искание да ни изпратятъ 6 дивизии, германцитѣ отговориха, че е разпоредено да се изпрати една бригада отъ Севастополъ, че нѣма защо да се боимъ отъ отстъпване дори до старата наша граница, защото „успѣхътъ на Балканитѣ ще дойде отъ успѣха на Западния фронтъ“ . . .

На 19 септ. пом. главнокомандующия генералъ Тодоровъ пристигна въ Прилѣпъ, гдето се среща съ ком. групата армии генералъ Ф. Шолцъ, за да обмислятъ заедно мѣрkitѣ за спасяване на положението, но за жалостъ тѣ не взематъ никакво конкретно и смѣло решение. Тукъ се говори за настѣпването на 1-а армия срещу разбититѣ англичани, но се отхвърля като неизпълнимо поради изтощението отъ ожесточения бой, 11-а армия не могла да настѣпва, защото атаката не била подготвена, а за II-а армия не става и дума . . ., а въ това сѣщото време тѣзи две армии можеха съ единъ успѣшенъ ударъ да измѣнятъ съвършено положението.

До каква степенъ Франше Д'Епре се е боялъ отъ насъ и по специално отъ нашето настѣпление отъ Сѣресъ, показва фактътъ, че когато до него достига слухътъ, че германски войски отъ Ромѣния и Кримъ се съсредоточаватъ въ долината на р. Струма той бързо сменя 122 дивизия отъ Добро поле и я изпраща за Струмския фронтъ. При преговоритѣ въ Солунъ за обезоръжаването и предаването на нашитѣ дивизии западно отъ Скопие между генералъ Д'Епре и нашиятъ воененъ делегатъ генералъ Луковъ е размишленъ следния исторически разговоръ: генералъ Луковъ се

съгласилъ лесно съ французкото искане за обезоръжаване, защото тѣзи наши дивизии били вече „стратегически откъснати“. Генералъ Д'Епре, който е ималъ по друго войнишко сѣрдце отколкото нашия делегатъ, му казва тогава:

— Макаръ стратегически откъснати, ако тѣ иматъ огънь въ сѣрдцето си, тѣ знаятъ какво могатъ да направятъ . . .

Можемъ да си представимъ, прочее, какъвъ бѣ билъ ефектътъ отъ едно действително наше нападение отъ двата наши фланга срещу дързкия противникъ.

На 20 септемврий сѣрбитѣ достигнаха височинитѣ южно отъ Кавадарци и западнитѣ склонове на Марианска планина и се надвесиха надъ пѣтищата въ тила на нашата 1-а армия. Това бѣше вече последниятъ моментъ за вземане на едно героично решение, но нѣмаше кой да го вземе . . . Пом. главноком. отиде пакъ на фронта между отстъпващитѣ войници, а Щабътъ на Действащата армия продължаваше да чака помощъ отъ съюзницитѣ, Царътъ се бѣше скрилъ при генералъ Шолцъ въ Скопие, а правителството чакаше само разбиването на армията за да поиска примирие . . .

На 22 септ. авангардитѣ на сѣрбитѣ достигнаха Криволакъ а на 23 тѣ минаха Вардара.

Въ това време германското командване въ Скопие, неспособно да прецени истинското военно положение, вмѣсто да заповѣда бързо оттегляне на 11-а армия — заповѣда да се отбранява всѣка педя земя отъ тази армия и това стана причина за нейното забавяне и падането въ пленъ на три непобедими български дивизии (1, 6 и сборната).

За това действие, лишено отъ всѣкакъвъ здравъ смисълъ, германцитѣ се оправдаватъ съ това, че Царъ Фердинандъ изказалъ желание да се задържатъ по възможностъ по дълго Охридъ и Струга, защото падането имъ щѣло да съкруши окончателно духа на армията . . .

Царътъ отиде въ Скопие при Щаба на германското командване на 19 септ., а на 23 септ. се завърна въ София. Очевидно той е искалъ отъ Скопие да следи по-добре развитието на събитията на фронта и да избѣгне влиянието на правителството, но присѣтствието му тукъ не упражни никакво ползотворно влияние.

върху бързо развиващите се събития в Македония. Царят не вървеше отдавна в нашия успех и не направи нито един смел жест в този съдбоносен момент. Той искаше само да остане до край вярно на съюзниците. А противника в това време продължаваше да настъпва и на 25 септември той достигна линията Битоля, Прилеп, Велес, Чепели, Бѣласица.

Забелѣзала забавянето на нашите дивизии (1, 6 и сборната) западно от Битоля, противникът се постара да пресече пътя на отстъплението им. Чакъ тогава германското командване разбра грѣшката си и заповѣда на нашите дивизии да се оттеглят по-скоро, но една неприятелска конна бригада бѣ насочена съ усилен марш от Прилеп през планините направо за Скопие, гдето пристигна и заема града на 29 септември.

Същата вечер предните колони от 11-а армия пристигнаха пред Скопие готови да прегазят неприятелската конна бригада, но тукъ ги завари примирието, подписано същия ден в Солун в 10 ч. и 50 м. след пладне, споредъ което тѣ трѣбваше да сложатъ оръжието безъ дори да участвуватъ в последната борба.

Едва тогава в сев. Сърбия започнаха да се стоварватъ германски части изпратени в подкрепление, но тѣ пристигнаха тогасъ, когато нашата участ бѣ окончателно решена.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Паралелно съ изложението на съчихъ и нѣкои отъ причините, които ни доведоха до нашия военен и национален погромъ в 1918 г. и които поставиха прерада за реализирането на нашите национални въжделения. Въ момента, когато ние се намирахме на прага за постигането на тия въжделения; нѣщо повече — когато тѣ бѣха вече действителност, съвършено неочаквано, пропадна постигнатото до тогава съ страшни кървави усилия и нашата страна се намѣри предъ прага на пропадѣта.

Поколениято, което носи историческата отговорност за този трагичен край на една цѣла епоха в живота на народа ни, дължи и отговоръ на въпроса: защо се случи това? И грѣхътъ му предъ идните по-

коления ще бѣде двойно по-голямъ, ако то не потърси и разкрие истинските причини на този кървавъ урокъ.

Тия причини сѣ многобройни. Тѣ сѣ военни, стратегически и тактически, тѣ сѣ и политически и морални. Въ едно кратко изложение като предлаганото при това предназначено главно за неспециалисти, азъ нѣма да се спирамъ на всички тия причини. Ще се задоволя, обаче, да разгледамъ малко по-подробно ония морални причини, които споредъ моето дълбоко убеждение, съставляватъ зародиша на всички наши несполуки и които и до днесъ още тежатъ на нашата действителност.

Голѣмитѣ исторически събития в живота на единъ народъ не могатъ да бѣдатъ обяснени само съ преходните факти на деня, въ който тѣ се случватъ. Напротивъ, тѣ иматъ дълбока връзка въ миналото. Поради тази причина онова, което се случи на Доброполе, е логическа последица отъ цѣла верига отъ факти, които предшествуватъ това последно събитие.

На всѣки безпристрастенъ читателъ е ясно, че нашите войници на Доброполе извършиха максималното отъ онова, което тѣ бѣха въ състояние да извършатъ като хора. Азъ съмъ дълбоко убеденъ, че никой войници въ свѣта, поставени на тѣхно мѣсто, не биха могли да изтърпятъ повече морални и физически страдания отъ тѣхъ и най-после, да намѣрятъ още сили да се жертвуватъ за родината си, тъй както направиха това нашите войници. Да се твърди обратното и да се иска повече отъ тѣхъ, е не само непознаване на законите на войната, то е и крѣвава жестокостъ.

Нашите войници на Доброполе се биха също така доблестно, както и ония при Бунар-Хисаръ, Одринъ, Тутраканъ и Дойранъ. Това бѣха същите хора; все същите герои. И тѣхниятъ единственъ грѣхъ е, че на тѣхъ се падна да изпиятъ горчивата чаша до дъно.

Историческата съдба на единъ народъ се направлява, обаче, не отъ онѣзи негови синове, скромни ратници, които безмѣлно умиратъ по чуките на Балкана, а отъ онази частъ, която възплава ума, волята, морала и енергията на тоя народъ. Това е неговата интелигенция, това сѣ неговите водители. Следъ изминалите 17 години отъ тъжната Доброполска дата, ние можемъ вече съ по-голяма смѣлостъ да си зададемъ

въпроса: дали тия ръководители, дали ръководящата интелигенция от онова време, оная, която бѣ призвана тогава да разреши историческите задачи на нацията, се указа на нуждната висота? Нека казваме истината, колкото и да бѣде горчива. За бъдещето ни като народъ, това е за предпочитане, отколкото да повтаряме една приятна лъжа, която стоварва вината върху другитѣ. Нека потърсимъ историческата отговорностъ преди всичко въ себе си, ония, които имаме амбицията да направляваме съдбата на свой народъ, защото единъ народъ не може да се възроди, докато не се възроди неговата интелигенция.

За нашето кратко съществуване като свободенъ народъ, ние, безпорио, направихме голѣмъ прогресъ въ областта на знанието. Ние създадохме една за-видна материална и духовна култура въ всички области, нашиятъ умъ бѣ обогатенъ съ обширни знания, ние имаме музиканти, учени, лѣкари съ известностъ и въ чужбина, но съ право можемъ да си зададемъ въпроса, успѣха ли за това време духовнитѣ водители на народа ни, въ тѣхното болшинство, да се оформятъ като цѣлостни личности, не само съ просвѣтенъ умъ, но и съ воля дейна, готова за подвизи и жертви за общото дѣло — качества, които характеризиратъ истинския вождь? И отговаряме. Ако ли нашиятъ прогресъ въ областта на образованието е беспоренъ и всеобщъ, ние не можемъ да твърдимъ за същия прогресъ въ областта на волята и морала. А за да победимъ въ живота, както и на война, е нужно не само умъ, но и нѣщо повече.

Въ миналото, което завърши съ националнитѣ катастрофи, ние бѣхме забравили за този отдѣлъ отъ възпитанието и затова една страшна празнина зѣеше въ духа на просвѣтения българинъ.

Нека направимъ единъ краткъ анализъ на участието на нашата интелигенция въ разигралитѣ събития.

Голѣмитѣ събития въ 1914 г. завариха нашата интелигенция въ идейна безпътица, която бушуваше въ съзнанието ѝ. Тя бѣ и за и противъ войната, и за Германия и противъ нея, и за Русия и противъ Русия, и дори за Македония и противъ Македония. Нашата интелигенция нѣмаше едно здраво държавно гледище по

голѣмитѣ национални въпроси, а отъ тукъ и този хаосъ въ умоветѣ и волитѣ.

Вѣрно е, че голѣма частъ отъ тази интелигенция посрещна войната въ 1915 г. безъ възторгъ, поради избрания отъ ръководителитѣ на нашата външна политика пѣтъ. Но също така е вѣрно, отъ друга страна, че въ тоя съдбоносенъ моментъ за нашата страна, оная частъ отъ същата тая интелигенция, която трѣбваше да осуети погрѣшната, споредъ нея, политика, не бѣше на поста си. Въ много случаи тя смѣташе, че изпълнява добре своя общественъ дългъ, щомъ като бѣдатъ написани една-две статии въ партийния вестникъ, и то неувѣрено, страхливо, колебливо. Ако тази интелигенция бѣ увѣрена въ злощастieto, което виси надъ България, ако тя виждаше давящето се тѣло на България, защо тя се не хвърли смѣло и героично въ стихията на водата, за да я спаси? Очевидно, защото самата не знаеше кой пѣтъ да залови или, още по-вѣрно, защото не искаше да рискува кожата си. Затова нито единъ отъ нашитѣ политически водачи отъ онова време не стана жертва на идентѣ си. Самъ министъръ Костурковъ, гризенъ отъ съвѣстѣта си, признава предъ анкетната комисия: „Нѣмаше куражъ у никого да спаси страната“. Освенъ покойниятъ Стамболийски, чиято постѣлка, впрочемъ, отрича г. Малиновъ, азъ не зная другъ жестъ отъ страна на голѣмитѣ и малки народни водачи, който да свидетелствува за едно високо издигнато гражданско съзнание и доблестъ. Нѣщо повече — изборитѣ въ 1914 г., 29 мартъ, когато ставаше проверка на народната воля, минаха при едно сравнително спокойствие; интелигенцията мируваше. Изборитѣ дадоха на правителството съмнително болшинство. Народната воля бѣ фалшифицирана, но опозиционнитѣ водачи бѣха сравнително равнодушни и пасивни. Очевидно, нѣкакъвъ страхъ и колебание изпълваше душитѣ имъ. Виѣсто откритата борба, една група предпочете единъ по-безопасенъ, главно, по-доходенъ пѣтъ за борба. Така се стигна до известната Деклозиева афера — подла и предателска.

Когато войната започна и българскиятъ народъ отиде на фронта и следъ като бѣ изживѣнъ възторга отъ първитѣ военни успѣхи, постепенно по-хитриятъ и образованъ българинъ започна да изоставя фронта по

всички възможни пътища и да си търси място въ тила. Интересът към съдбата на ония, които се биеха на фронта, постепенно намаляваше. Това безгрижие се проявяваше, за жалост, и отъ най-видните ръководни фактори. Като изключимъ нашия доблестенъ войникъ — Престолонаследникъ, министритъ и дори държавниятъ глава не посетиха нито веднажъ истинския фронтъ, тамъ гдето вилнѣха смъртта и страданията. Тилътъ и служащитъ въ него станаха привилегировани и за тѣхъ дори нѣмаше строгоститъ на законитъ, които висѣха надъ главата на фронтовака. За жалост, нашето отношение къмъ ония, които жертвуваха живота и здравето си за общото народно дѣло не е много промѣнено у насъ и до днѣ днешенъ. Докато въ Франция, напримѣръ, доблестното държане на фронта, се окачествява като най-голѣма обществена заслуга, ние почти не ценимъ тази жертва и издигаме на най-високитъ обществени мѣста лица, които открито сж отбѣгвали изпълнението на този най-святъ отечественъ дългъ. Още въ древния Римъ е имало специални списъци, въ които сж вписвани ония, които не сж изпълнили дълга си на фронта по достоенъ начинъ, а ние, двадесетъ столѣтия следъ това, се отнасяме едва ли не покровителствено къмъ ония, които никога не сж се досѣщали за съществуването на такъвъ дългъ, а сме напълно безгрижни къмъ ония, които не знаеха граница въ изпълнението на тоя дългъ.

Особено ярко се изрази моралната нездравина и колебливостъ на нашата интелигенция, тогазъ когато настѣпиха днитъ на изпитание, когато неприятелската пропаганда стана по-активна, а пъкъ на фронта започна да се чувствува ясно умората отъ войната. Въмѣсто да образува грѣбнака на съпротивата срещу разлагането действие на тия две сили, волитъ на голѣмитъ и малки водители не издържаха и мнозина по-жертвуваха честта си, но да запазятъ своитъ малки личности. Сжщо така тогава и прочутитъ Уйлсонови точки намѣриха подготвена почвата въ душитъ на нашата интелигенция, а отъ тукъ и на цѣлъ народъ и ги подровиха окончателно.

Когато най-после, по силата на собственитъ ни грѣхове, ние бѣхме бити, ние — водителитъ — потърсихме отговорността за нашето поражение навсѣкжде

другаде, освенъ у самитъ себе си. Ние обвинявахме нашитъ врагове въ алчностъ, обвинихме и нашитъ съюзници и най-невиннитъ — бойцитъ на фронта, но не потърсихме отговорността въ самитъ себе си. Тогава водачитъ на народа, съ бръснати и небръснати бради, напуснаха страната и оставиха народнитъ маси на тѣхния халъ.

Чувството на дългъ и отговорностъ бѣ угаснало най-напредъ въ сърдцата на тия водители. Колко повисоко стоятъ по-малко образованитъ, но велики по духъ водители отъ епохата на Възраждането! Героятъ на Брациговското въстание В. Петлешковъ, следъ погрома, когато го съветвали да бѣга, отговаря: „Вие ме карате да бѣгамъ отъ този народъ, когото азъ вкарахъ въ огъня! Не, азъ ще стоя тукъ, за да умра заедно съ него!“

Народниятъ поетъ, който бѣ прозрѣлъ най-дълбоко българската действителностъ, изпълненъ съ възторгъ отъ неocenимитъ скрити сили на своя народъ, но сжщевременно и покрусенъ отъ недостатъцитъ на неговитъ водители отъ новото време, изрече най-върната и най-тежката присѣда за причината на нашитъ погроми:

— Прости, не бѣхме ний за тебъ достойни

Съ нашитъ малки умове, дѣлца! . . .

Но дълбока, стихийна сила бушува въ душата на нашия народъ, и ето 17 години отъ тогава, съ страшни родилни трѣпки, той се стреми къмъ пощастливи дни. Въ тая вътрешна, необятна сила на тоя народъ е залогътъ за бъдещето му. Въ стремекътъ му къмъ утрешното по-добро, той ни заповѣдва да познаемъ и свършенствуваме себе си, да търсимъ и създаваме истински личности, да издигаме водители, готови въ всѣки моментъ да изгорятъ въ свещена служба на нацията.

Днешната наша криза е криза на водителството.

Ето голѣмиятъ урокъ на Добро-поле!

ГЛАВНИ ИЗТОЧНИЦИ

1. По-главнитѣ статии, печатани въ военния периодически печатъ;
2. Протоколитѣ на държавния съдъ на Радославовия кабинетъ;
3. Парламентарната анкета на кабинета Малиновъ — Костурковъ;
4. Бойнитѣ реляции и дневници на войсковитѣ части;
5. Добро-поле отъ генералъ Ив. Русевъ;
6. Разпитъ на участници въ събитията;
7. Истор. прегледъ на Общоевропейската война и участието на България въ нея отъ ген. майоръ А. Христовъ;
8. Лични спомени.